

ՅՈՐԵԼԵԱՆ
ԱԻԵՏԻՍ ԱՅԱՐՈՆԵԱՆԻ

ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԺՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ

1890 - 1930

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ . ՅԱՆՋՆԱԽՈՒՄԲԻ
1930

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Գրեց՝ ՅՈՎՀ. ԱԻԱԳԵԱՆ

ՂԷՂՕԻ ԱՐՏԸ

Գրեց՝ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ՅՈՒԵԼԵԱՆԻ
ԸՆԴՀ. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
Պարիզ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ

Պրոֆ. Ն. Ադունց Նախագահ
71, Av. Kleber, Paris (16e) France
Լեոն Բաշալեան Փոխ-Նախագահ
Արմենակ Համբարձումեան Գանձապահ
53, Faubourg Montmartre, Paris (9) France
Արտաւագդ Հանքեան Բարտուղար
Պրոֆ. Կ. Աղաջանեան
Արշակ Խան Գորոյեան
Ալ. Խատիսեան
Արշակ Զամալեան
Ասա. Վաչեան

ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Իշխան Պ. Արզուրեան	Պօղոս Ղուկասեան
Մովսէս Անճմօֆ	Շաւարշ Միսաքեան
Ս. Աստուածատուրօֆ	Մարքէն Յակոբեան
Ալ. Ասրիբէգեան	Բժ. Յ. Ներսիս
Մ. Բունիաթեան	Գաբրիէլ Նորատունկեան
Ռուբէն Բերբերեան	Տիգրան Չամբերբէն
Բժ. Լ. Գրիգորեան	Տիգրան Չայեան
Բժ. Յ. Տէր-Գալիքեան	Կարօ Սասունի
Յովհ. Ջաւրիէֆ	Առաքել Սարուխանեան
Պօղոս Էսմէրեան	Սերովբէ Սվանեան
Բժ. Վահրամ Թորգոմեան	Միքայէլ Վարանդեան
Հմայեակ Խոսրովեան	Մ. Տէրպետեան
Վահան Խօրասանեան	Ռուբէն Տէր-Մինասեան
Տիգրան Կամսարական	Գեոր. Հայր Պետրոս Բէտինեան
Լեոն Կիւմրիշկերտեան	Տիգրան Խան Բէլէկեան
Պետրոս Հալանեան	Գեոր. Վա. Եպ. Բիպարեան
Զօր. Գ. Ղորղանեան	Բժ. Պօղոս Բօլօլեան
Աբրահամ Ղուկասեան	

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ՅՈՒՆԻՆԵԱՆԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
Նախագահ

ԳԵՐ. ՏԻՐԱՅՐ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ
ԳԵՆՐԳ Ս. ԲԵՊԱՊԵԱՆ, Ատենայետ,
551 Fifth Ave., N. Y. C.
Տ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ, Փոլս-Ատենայետ,
10 West 33rd St., N. Y. C.
Տոֆ. ՅՈՎՀ. Գ. ԷՐԿԱՆԵԱՆ, Գամապետ,
175 — 5th Ave., N. Y. C.
ՅԱԿՈԲ ԽԱՇՄԱՆԵԱՆ, Քարտուղար,
552 West 186th St., N. Y. C.

ՏՈՔԹ. Ղ. ԱՃԵՄԵԱՆ
Խ. ՊԱՊԱՅԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Տոֆ. Ս. Արգարեան	Յ. Հազարեան
Գ. Ալիոն	Հ. Հոդկրոդեան
Հ. Ամպրուկեան	Զ. Մաքիկեան
Մ. Անդրէասեան	Յ. Միքայէլեան
Տիկ. Զապէլ Արամ	Ո. Յարութիւնեան
Յովհ. Աւագեան	Ա. Պ. Նասիպ
Ս. Աւտոեան	Նիկո Հարտի
Վ. Գալէնտէրեան	Ֆրէտ Շահպուտադեան
Օր. Ա. Եկէնեան	Հ. Պալլֆնեան
Յ. Զարիֆեան	Յ. Պարուրեան
Մկրտիչ Թաշնեան	Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան
Հ. Թէլֆէեան	Վեր. Խ. Կ. Պէննէեան
Ա. Թիքեաֆեան	Վ. Պուրկունեան
Յ. Թօփալեան	Զ. Սիբանո
Տիկ. Մ. Խօնասարեան	Մ. Սվազլը
Պ. Ա. Կէօլմիկ	Յ. Քարքոզեան

ՏԵՂԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

.....**Ի**

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

1. Արաֆսի յորդումը.— Հեղինակի առաջին յօդուածը, որ լոյս տեսած է Թիֆլիսի Արձագանգ շաբաթաթերթի 14-րդ թիւին մէջ, 26 Ապրիլ 1887-ին :

2. Հոօ կիւր.— Ազգագրական յօդուածներու շարք մը, նախապէս հրատարակուած Արձագանգ եւ յետոյ Տարագ շաբաթաթերթին մէջ 1887-1894: Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը լոյս ընծայած է զայն առանձին հատորով :

3. Լուրեր սահմանի միւս կողմից.— Յօդուածներու շարք մը, հրատարակուած 1894-ին Թիֆլիսի Մշակ-ի մէջ, Գր. Արծրունիի մահէն յետոյ, որոնցմով հեղինակը թրքահայութեան սպառնացող ջարդերու վտանգները կը նախատեսէր :

4. Պատկերներ (Թրքահայ դաղթականներու կեանքից) .— Նախապէս լոյս տեսած Մշակի մէջ : Առանձին հատորով հրատարակուած Մոսկուա 1899-ին : Երկրորդ տպագրութիւնը 1905-ին Պետրօգրադ : Այս հատորին առաջին հրատարակութեան հասոյթը յատկացուած է Պոլսոյ որբանոցներուն :

5. Խեղմերը.— Առաջին հրատարակութիւնը 1902-ին, երկրորդը 1909-ին՝ Թիֆլիս :

6. Ագատութեան փանապարհիւ.— Մաս առ մաս հրատարակուած Դրօշակի մէջ 1898-1902 : Առաջին հրատարակութիւնը պրակներով ժընեւի մէջ 1903-05 : Երկրորդ հրատարակութիւնը հատորով 1908-ին Թիֆլիս : Երրորդ հրատարակութիւնը 1926-ին Բոստոն :

7. Խտալիայում.— Մաս առ մաս հրատարակուած Մշակ-ի մէջ 1902-ին, առանձին հատորով 1903-ին Թիֆլիս :

8. Շվէյցարական գիւղը.— Մուրն ամսագրի մէջ 1902-ին, ապա առանձին հատորով՝ Թիֆլիս 1913-ին :

9. Մրբիկի սուրբը.— Մուրնի մէջ եւ առանձին հատորով 1903-ին Թիֆլիս :

10. Արագը.— Մուրնի մէջ եւ առանձին հատորով 1904-ին Թիֆլիս :

11. Մայրերը.— Մուրմի մէջ եւ առանձին գրքոյկով 1904-ին թիֆլիս:

12. Կեանքի վէպը.— Մշակի մէջ եւ առանձին հատորով 1908-ին:

13. Լոռիքիւն.— Մուրմի մէջ 1903-ին, առանձին հատորով 1909-ին թիֆլիս, երկրորդ հրատարակութիւնը 1924-ին Բոստոն:

14. Արցունքի հովիտը.— Առանձին հատորով 1907-ին Բաքու:

15. Գայլերը ռոմուս էին եւ Աշնան գիշերին.— 1907-ին թիֆլիս:

16. Անդունդը.— Գրուած Բաքուի բանտին մէջ 1910-ին, լոյս տեսած հատորով թիֆլիս 1910-ին:

17. Մոխրոնների տակից.— Գրուած Բաքուի բանտին մէջ 1910, հրատարակուած առանձին գրքոյկով նոյն թուին, երկրորդ տպագրութիւնը 1924-ին, Բոստոն:

18. Խաւարի մէջ.— Գրուած Բաքուի բանտին մէջ 1910-ին, նոյն թուին լոյս տեսած առանձին հատորով թիֆլիս:

19. Պարտուածներ.— Գրուած Բաքուի բանտին մէջ, առանձին հատորով Պոլիս, 1912-ին:

20. Իմ բանտը.— Դրօշակի մէջ 1911-ին:

21. Աստծու կրակը.— 1912-ին, նոյն թուին Զարթիւր Աստուած, Ազատամարտի մէջ:

22. Երագներին աշխարհը.— Ուղեւորի տպաւորութիւններ եւ յուշեր թիւրքա-Հայաստանէն. 1911-ի Ազատամարտի մէջ:

23. Հայրենիքիս համար.— Առանձին հատորով 1920-ին Բոստոն:

24. Ճամբորդը.— Առանձին հատոր՝ Բոստոն, 1926:

25. Քրիստափոր Միֆայէլեան.— Հատոր՝ Բոստոն, 1926:

26. Կարօտ հայրենի.— Հատոր՝ Բոստոն, 1927:

27. Իմ գիրքը.— Հատոր՝ Փարիզ, 1927:

28. Կաթուշկը.— Գրքոյկով՝ Գահիրէ, 1927:

29. Իտալական էսֆիգներ.— Հայրենիք Ամսադէր, 1928-29:

30. Րաֆֆի.— Հայրենիք Ամսադէր, 1925:

31. Անդրանիկ.— Հայրենիք Ամսադէր, 1928:

ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐ

1. Ուխտումները. — *Դրամա երեք արարուած*, 1908, Թիֆլիս:
 2. Պատրանք կամ երբ մեռելները խօսում են. — *Դրամա չորս արարուած*. 1913. Լոզան:
 3. Ոսկե հեփաթ. — *Դրամա չորս արարուած*, 1927, Փարիզ:
-

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ

1. Աշման գիշերին (La nuit d'automne). Mercure de France, 15 Fev. 1911, Paris.
2. Գայլերը ոռնում էին (Les loups hurlaient) La Revue, 15 Juin 1912, Paris.
3. Մասիսները (Les Massis) Revue Bleue, 24 Aout 1925, Paris.
4. Խաւարե՛ս, Լուսին (Eclipse toi, Lune!) Revue Chretienne, 1er Mai 1911, Paris.
5. Խաւարի մէջ (Dans les tenebres) Oeuvres Libres, Aout 1925, Paris.
6. Դէպի ազատութիւն եւ անդունդը. — (Vers la Liberte' et l'Abime) *առանձին հատորով*. E. Leroux, Editeur, 1912, Paris.
7. Զավօ (Djavo), Etudes Armeniennes, traduction F. Macler, 1925, Paris.
8. Դաքաւոր կաղնին (Le chene seculaire) La Semaine Literaire, 1-er Juillet, 1911, Geneve.
9. Կոյրերը (Les deux aveugles), Bibliotheque Universelle, Septembre 1912, Lausanne.

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ

1. Armenische Erzählungen.— Uebersetzt von Agnes Finck-Giandchezian (Reclams Universal Bibliothek, No. 5107, Leipzig) :

2. Armeniens Leid, von Pascal Ohaniantz, Wien, 1912.

ՌՈՒՍԵՐԷՆ

1. Մայրերը եւ ուրիշ պատմուածքներ : Թարգմ. Վարդգէս . Հրատարակուած «Ունիվերսալնայա Բիբլիոդեկա» ընկերութեան կողմէ , Մոսկուա . 1912 :

2. Արցունքի հովիտը . Թարգմ. Ս . Ասլանեան , Թիֆլիս , 1907 :

ԱՆԳԼԻՆԵՐԷՆ

1. Հայրենիք իմ, մերիք ինձ (Mother Armenia, Forgive me!) N. Y. Evening Post, 14 Feb. 1918, Մ . Թուփանճեան :

2. Աշուղը (The Minstrel), N. Y. Evening Post. 19 July, Մ . Թուփանճեան :

3. Խայը (The night watchman). Translated by J. S. Wingate. Golden Book Magazine, Jan. 1928, N. Y. C. :

ԶԵՆԵՐԷՆ

1. Obrazky Tureckano Armenska (Պատկերներ Թուրքահայերու կեանքին) . Al. Koudelka, V. Prager, 1903.

ՎՐԱՑՆԵՐԷՆ

1. Մայրերը (Դեղերի) , Թիֆլիս , 1905 :

ՊՈՒԼԿԱՐԵՐԷՆ

1. Արտը (Նիվաթա) , Իլիաէն չաբաթաթերթի 1929 Ապրիլի թիւին մէջ :

2. Մայրը (Մայթաքա) , նոյն թերթի Յունիսի թիւին մէջ :

3. Պատիւը (Զէսթա) , նոյն թերթի Յունիսի թիւին մէջ :

4. Բանտում (Վրֆ Զաիրվորա) օրաթերթ Փլադվէ-ի 1929, Յունիս 23-ի թիւին մէջ :

ՅՈՒՆԱՐԷՆ

1. Ագապաղը .— Աթէնքի Պուլէթա պարբերաթերթի 1929 Օգոստոսի թիւին մէջ :

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Գրեց՝

ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆ

Ե Ի

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ

ՂԵՂՈՒ ԱՐՏԸ

Հրատարակութիւն

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՌԱՄՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

Wm. L. Smith

Ա. ԱՅԱԲՈՆԵԱՆ

Հայ գերականութեան տիտան գէմքերէն է Աւետիս Ահարոնեան՝ որ ամբողջ քառասուն տարի գրիչ է շարժեր վիպական, բանաստեղծական, նկարագրական եւ հռետորական մարդերու մէջ:

Քառասուն տարի...: Ատիկա ինքնին նշանակալից ժամանակամիջոց մըն է ոեւէ աղբի համար, ա՛լ աւելի մեր իրականութեան մէջ, ուր ոչ միայն նիւթական վարձատրութիւնը ժլատ է այնքա՛ն, այլ եւ նախանձ, մաղձ, ատելութիւն եւ կուսակցական իրերամերժ ոգի միահեծան կը տիրեն:

Այս պատկերը աչքի առաջ ունենալէ եւ իր նախանձորդներուն հանդէպ Ահարոնեանի բռնած անյիշաչար դիրքը նկատելէ յետոյ, իրաւունք կուտանք որ հայ տառապանքի այս երգիչը, այսօր, իր գերական գործունէութեան սկիզբէն քառասուն տարի վերջ՝ անվրդով կրկնէ Յովհ. Թումանեանի սա քերթուածը.—

Քառասուն տարի բռնած մանապաքի
Շիտակ անվեհեր
Գնում եմ ես վեր,
Դէպ Անյայտը սուրբ, աշխարհքը պայծառ:

Քառասուն տարի մամբովն ահարկու
Անցել եմ էսպէս,
Ու հասել եմ ես,
Խաղաղութեանն եմ հասել ես հոգու:

Թողել եմ մերքեւ, մեծ լերան տակին,
Ե՛ւ փառքը, ե՛ւ գանձ,
Ե՛ւ բէն ե՛ւ մախանձ,—
Ամէնը, ինչ որ մնշում է հոգին:

Եւ էն ամէնը, արդ մայում եմ ես,
Տեսնում եմ մարից
Իմ լերան ծէրից,—
Էնպէս հասարակ, դատարկ եմ էնպէ՛ս...

Եւ ես իմաստուն ու բեռն քերեւ,
Անհոգ ծիծաղով,
Նրգով ու տաղով
Իջնում եմ գուարք իմ լերան ետեւ...:

* * *

Մեզ համար դժուար է ըստ արժանւոյն գնահատել Ահարոնեանի բեղուն գործունէութիւնը ուսուցչական—կրթական, գրական, խմբագրական, ազգային, քաղաքական եւ պետական մարդերու մէջ: Կը բաւականանաք միայն արձանագրելով իր կենսագրական գլխաւոր գիծերը:

Ահարոնեան ծնած է 1866—ին, Արարատեան դաշտին վրայ, Մասիսի ստորոտը գտնուող Իգդիրմաւայ փոքրիկ գիւղին մէջ, ուր հաղիւ 3-400 տնուորներ կային, կէսը հայ եւ կէսն ալ՝ թուրք:

Ահարոնեանի ծննդավայրին այս արձանագրութիւնը շուրջ քսան տարի ետ կը տանի զիս, ու կը յիշեմ 1909—ի ամառը, երբ առաջին անգամ ըլլալով՝ դէպի Վան իմ ճամբորդութեանս ընթացքին Կովկասէն կ'անցնէի: Երկաթուղին կանգ առաւ Էջմիածնայ յայտանին առջեւ, ուր վար իջայ ու կառքով սկսայ յառաջանալ դէպի Իգդիր: Քանի կը մօտենայի, սրտիս յուզումը կ'աճէր.— գրասէրի իմ ճաշակս փայփայող մեր մեծ գրագէտին, Ահարոնեանի ծննդավայրն էր որ ահա կ'ողջունէի: Գրքերու մէջ սովորածիս համաձայն Իգդիրն էր Ահարոնեանի ծննդավայրը: Այսօր է միայն որ իր որդիէն՝ Վարդգէսէն՝ կ'իմանամ թէ Իգդիրմաւան է անոր բուն ծննդավայրը — գաւառական կեդրոն մը Իգդիր գիւղաքաղաքին կից —: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ես հաճոյքով կը զգուեմ յիշատակը Իգդիրի, որպէս Ահարոնեանի ծննդավայրի՝ որ հակառակ իր ճշող օդին ու խմելու ջուր իսկ չունենալուն, այնքա՛ն սիրելի թուեցաւ ինծի...: Ահ թէ տրուէր ինծի անգամ մըն ալ ողջունել անոր փոշեպատ ճամբաները՝ որոնց իսկ կարօտով թողուցին մեզ...:

Ահարոնեանի հայրը՝ դարբին Առաքել՝ անցեալ դարու վաթսուհակն թուականներուն Պարսկաստանի Հաւթվան գիւղէն գաղթած է Կովկաս։ Ահարոնեանն ալ ուրեմն, Րաֆֆիի նման՝ պարսկահայ ծնողքէ սերած է։

Ահարոնեան նախնական ուսումը ստացաւ Իգդիրի հայոց ծըխական դպրոցի մէջ, յետոյ մտաւ Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանը՝ ուրկէ շրջանաւարտ եղաւ 1885-ին։ Այդ թուականէն մինչեւ 1898 ուսուցչութիւն ըրաւ Իգդիրի հայոց դպրոցին մէջ։ Այս շրջանին կովկասահայ պարբերական մամուլի մէջ ունեցած է թղթակցութիւններ՝ որոնց առաջինը լոյս տեսած է 1887-ին։ Ահարոնեանի ուսուցչական այս շրջանին մէջն էր դարձեալ որ Թրքահայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային 1895-96-ի կոտորածները եւ Ռուսահայաստանի սահմանամերձ սարսափահար ժողովուրդը դէպի Կովկաս իր խուճապին մէջ կանգ կ'առնէր նաեւ Իգդիր։ Ահարոնեան խուճապահար այս գաղթականութիւնը պատըսպարելու հոգը ստանձնող յանձնախումբի անդամներէն ըլլալով մօտէն ծանօթացաւ արեւմտահայերու կրած տառապանքներուն։ Ու ա'յնքան ազդուեցաւ անոնց ենթարկուած զուլումէն, որ՝ ինչպէս իր արտին ու խորհուրդին, նոյնպէս եւ իր գրչին նիւթ դարձուց զանոնք։ Գաղթականներու կեանքէն առնուած իր յուզիչ պատկերները, Պուտ ըմ կաթ, Փշուր ըմ խաց, Ֆալաֆ վուր-դունի եւն., որոնք առաջին անգամ լոյս տեսան «Մշակ»ի մէջ, ասպցոյցը տուին Ահարոնեանի գրական տաղանդին՝ որ տակաւ ուղեւորացաւ մինչեւ որ այսօրուան իր լրութեանը հասաւ։

Կարգ մը երիտասարդ գրասէր բարեկամներ՝ Ահարոնեանի յայտնաբերած այս տաղանդը գնահատելով՝ պատճառ կ'ըլլան որ անիկա Եւրոպա մեկնի 1898-ին։ Ահարոնեան մինչեւ 1903 կը մնայ Եւրոպա, ուր Լօզանի եւ Սորպօնի համալսարաններու մէջ գրականութեան, պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան դասընթացքներուն կը հետեւի։

1903-ին կը վերադառնայ Կովկաս եւ կը մտնէ «Մուրճ»ի խմբագրական կազմին մէջ։ Այս առեւ «Մուրճ»ը կը գտնուէր Լ. Սարգիսեանի վարչութեան ներքեւ։ 1906-ին կը թողու «Մուրճ»ը եւ կը ստանձնէ մէկ մէկու փոխարինող «Յառաջ», «Ալիք», «Զանգ» եւայլն, թերթերու խմբագրութիւնը։

1907-1909 կը վարէ Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանի տես-

չութիւնը : Այդ տարին կովկասահայ շատ մը մտաւորականներու հետ միասին ձերբակալուելով կը նետուի Մետեխի բանտը :

Ահաբոնեանի այս բանտարկութեան միջոցին էր որ մեր հանձարեղ քերթողը՝ Դանիէլ Վարուժան՝ զրի առաւ իր հետեւեալ պատկերաւոր քերթուածը՝ որ տեսլաւոր մարգարէութիւն մըն է միանգամայն .—

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՍ

Ա. Ահաբոնեանին

Փէրբարա՛... երբ քու ամայի պալատներդ
քար քարի վրայ չմնան՝ քերթողի մը բանտը
փառքիդ մեծագոյն տիտղոսը պիտի ըլլայ :

ԼՕՐՏ ՊԱՅՐԸՆ

Ըսէ՛, ծիծեռնակ,
Հանն մը կտուցիդ կ'երթաս ծաղկաւէտ ո՞ր այգեստաններ,
Ո՞ր աշտաբակն է որ արեւու մէջ է ընկղմեր,
Ըսէ, ծիծեռնակ :

«Մէտէխի բանտին պատին նորոգել կ'երթամ բոյնս ամայ
Որուն մէջ ձիւն է տեղացեր ձմեռն, ու այնտեղ եիմայ
Օձ մը ծըւարած, գլուխը պոչին տակ, լուռ կը մրափէ :
Օձի շապիկով կ'երթամ կարկըտել բոյնս կանգնէ :
Ա՛խ, գընա՛, ծիծառ, երգը կըտուցիդ :

Միայնութեան մէջ մեծ եղբայր մ'ունինք մենք հոն կա-
լանուած,
Թեգաններն ի վար կը հոսեն թոքերն արիւն մ'անձնուրաց,
Հաց մ'են դրեր իր քով, մոխիրով քըրուն, դառնահամ
բըլիք,

Եւ կուժ մ'որուն մէջ ծըռած կ'արտասուեն մողէզներ
դեղին :

Ծի՛ծառ, շող մը տար լուսնէն, որ օծէ բիբերն անժըպիտ,
Երգ մ'որ ըսփոփէ հոգին ուր տրտիեց հողը մայր երկրին :
Ա՛խ, գընա՛, ծիծառ, համբոյրս կտուցիդ :

Ըսէ, իմ կըռունկ,
Դէպի հորիզոն նետի պէս սլաքած վիզդ բոցեղէն

Այսպէս ո՞ւր կ'երթաս ուրախ կրկնոցով երդիքիս վրայէն,
Ըսէ, իմ կըռունկ:

«Կովկասը լինէր ունի որոնց մէջ եղէգներ ջով ջով:

Բարձր ուռնացած արեւ կը շնչեն փրփրուն կատարով:

Ու լըճուածներու տընակներ կան հոն որոնք կը քաղձան

Որ իրենց շէմին երգեմ, իրիկունն, երգերս ըսփոփման»:

«Ա՛յս գընա, կըռունկ, յոյսը կըտուցիդ:

Բայց բանտի մ'երդին պահ մը ամփոփէ թեւերդ յոգնած:

Հոն Արուեստի քուրմ մը կայ որ նուագեց վիշտն համատա-
րած

Ըստեղնաշարին վըրայ աստղերուն մատերով վընիտ:

Արդ իր գանկին ջահն արին կը ծեփէ պատերն Ոճրի Տան:

Կըռունկ, պըսակ տար իրան ջախջախ քնարին սա նիւղը
փքիք

Զոր մենք ամէնքնիս օծանցեցինք մեր ողբովն յաւիտեան:

Ա՛յս, գընա, կըռունկ, արցունքս կտուցիդ:

Ըսէ, արագիլ,

Գորտ մը, գմբուխտի նըման, բերնիդ մէջ դէպ ո՞ւր կուտաս
խոյս,

Ո՞ւր տեղ Օգոստոսն իրենց փոսերէն իծերն հանեց դուրս,
Ըսէ՛, արագիլ:

«Հեռուն կը տեսնեմ գլուխներն աղամանդ լեռներուն
Կակաս

Որոնց կողերէն ձորերը կ'հոսի արեւն հըրամագ:

Գարունն է պններ հոն հարսի նման բարտի մը վըսեմ,
Իր սօսափինին մէջ բոյնս ուռիով ես պիտի իիւսեմ»:

Ա՛յս, գընա՛ արագիլ կարօտը կտըուցիդ:

Հոն կապանքի տակ Հայրենիքն ունի հանգար մ'ողջակէզ:

Գրիչը մատերուն մէջ խորտակեցին ճառագայթի պէս:

Արագի՛լ, վրայէդ փետուր մը ձգէ բանտն իր մահաւիթ:

Ուր ան օրէ օր իր գերեզմանին համար կ'հասուննայ:

Ի՞նչ փոյթ թէ խլուած փետուրէն թեւդ այդ արիւնի շիթ-
շիթ:

Անով յաղթանակն ան պիտի գըրէ իր Ուխտին հըսկայ:

Ա՛յս, գընա՛, արագիլ, սիրտըս կըտուցիդ:

Ըսէ՛, խրոխտ բազէ՛,
Հեղճեւով անտառը կայծակներուն, ամպերուն խորէն,
Ի՞նչ կատարի վրայ կ'երթաս ինք-վրտալ պորտոդ լուսեղէն,
Ըսէ՛, խրոխտ բազէ՛:

«Ռուս հորիզոնէն գաղթող մըրիկներն ինձ հոտը բերին,
Հոտ դիակներու, հունտերը կարմիր բեղուն ժանտալս-
տին:

Հըգօր թռիչներէս վար գաղջ արիւններ ես անձրեւելով
Կ'երթամ արածիլ մարդկային բիբերն ու սիրտերն հա-
մով»:

Ա՛խ, գընա, քազէ՛, կայծակը կտուցիդ...

Բայց մեռելներն այդ գոհերն են լոյսի, — անոնց մի դըպչիր,
Սիրտեր, որ վրէժէն չեն գիտեր պաղիլ, — անոնց մի դըպ-
չիր,

Այլ այնտեղ Պայֆարն Առաքեալ մ'ունի բանտին մէջ կրա-
նիք,

Թեւերովդ հուժկու գարկ փշրէ խախտմն իր լուսամուտին,
Եւ շանքը կտուցիդ Յոյսն երգէ քառած իր ուսին վընիտ:
Ըսէ՛ թէ շուտով մենք պիտի կանգնենք արձանն իր փառփին:
Ա՛խ, գընա՛ բազէ՛, դափնի մը կտուցիդ:

*Ու մինչ մենք, Ահարոնեանի գրչին սիրահարներս, բանտին
մէջ անոր առողջական վիճակովը կը մտահոգուէինք, ահա՛ բա-
րերախտաբար՝ 1911-ին երաշխաւորութիւնով արձակուեցաւ
բանտէն եւ Թրքահայաստանի վրայով խոյս տուաւ Եւրոպա:
Ճամբորդի իր սպաւորութիւնները Ահարոնեան հրատարակու-
թեան տուաւ օրուան ամենէն տիրական թերթին, Ազատամար-
տի մէջ, երազներիս Աշխարհը ընդհանուր խորագրին ներքեւ:*

*Մինչեւ 1916 Ահարոնեան մնաց Եւրոպա ուր աքսորականի
մը կեանքը ապրեցաւ: Նոյն տարին, համաշխարհային պատե-
րազմի հետեւանքով, ռուս կառավարութեան կողմէ քաղաքական
փախստականներու շնորհուած ներումէն օգտուելով Կովկաս վե-
րադարձաւ:*

*Թիֆլիսի մէջ 1917-ին կազմուեցաւ Հայոց Ազգային Խոր-
հուրդը՝ որուն նախագահ անուանուեցաւ Ահարոնեան: Այն այս
պաշտօնը շարունակեց մինչեւ 1918 Մայիս, երբ հիմնուեցաւ Հա-
յաստանի Հանրապետութիւնը:*

1918-ի ամառը Հայաստանի նորակազմ Հանրապետութեան կողմէ Ահարոնեան նախագահ նշանակուեցաւ այն պատուիրատուութեան՝ որ Պոլիս ղրկուեցաւ բանակցութիւններ վարելու թուրք կառավարութեան հետ:

Ահարոնեան՝ հայրենիքի կողմէ իր վզին դրուած պարտականութիւնը յանձն առաւ յօժարութեամբ, այլ ոչ առանց դառնութեան: Այս առթիւ իր ունեցած հալընդէմ գեացումներուն ծանօթանալու համար հոս յառաջ կը բերեմ իր «Հայրենիքիս Համար» երկի Դէպի Մեծ Եղեռնի Ոստանը խորագրով գլխէն մէկ քանի հատուածներ, որոնք նշանակալից են ա՛յնքան. —

«... Պոլիս եմ գնում. հրա՛ջք է այս. գնում եմ Մեծ Եղեռնի քաղաքը...: Երեսուն տարւայ պայքարից յետոյ հոգիս՝ անյաղթ, կամքս՝ երկաթ, հաւատս՝ կրանիթ, որպէս իմ ցեղը, գընում եմ բաց ճակատով թշնամու դուռը բաղխելու:

... Ահա գնում եմ հնազանդ. եւ առաջին անգամ իմ կեանքում դանդատ ունիմ քեզնից, հա՛յ ժողովուրդ, այս դաժան, այս անողորմ առաքելութեան համար որ իմ մաշուած ուսերին դրիր:

... Եւ այս ծանր խաչիդ համար, որի տակ իմ յոգնած մէջքն է կռացել, առաջին անգամ իմ ալեծուփ կեանքում, չրթունքներս դանգատ են մրմնջում խաւար գիշերին, անծայրածիր, փոթորկոտ ծովին, տրտնջում եմ ու գնում հնազանդ...»:

Եւ իրօք Ահարոնեան՝ իր բովանդակ կեանքի ընթացքին, երբեւիցէ տրտունջ բարձած չէ հայ ժողովրդի դէմ. ան ինքզինք նկատած է միշտ այդ ժողովրդի մէկ մասնիկը միայն եւ ուրիշ կոկոզավիզներու նման արհամարհած չէ մեր ամբոխը:

Զինադադարէն յետոյ կազմուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը՝ որ Փարիզ մեկնեցաւ ներկայանալու համար խաղաղութեան վեհաժողովին: Ահարոնեան նախագահ նշանակուեցաւ այդ պատուիրակութեան եւ 1920-ին, յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան ստորագրեց Սէվրի ծանօթ դաշնագիրը:

Դէպքերու յեղաշրջմամբ Ահարոնեան մինչեւ այսօր կը մնայ Փարիզ, ուր տեսակ մը աքսորականի կեանք կը վարէ, հոգիին մէջ սեղմելով կարօտը հայրենի կտուրներուն՝ որոնց ազատա-

գրման ի խնդիր գրիչ է չարժեր այն՝ տարիներ տարիներով :

Վերջին երկու երեք տարին Ահարոնեան վերադարձած է գր-
րականութեան ու հաճոյք է արձանագրել թէ անիկա՝ հակառակ
քառասուն երկար ու ձիւ տարիներու գրական իր գործունէու-
թեան՝ ոչ միայն յղեանածութեան ունէ՝ նշան ցոյց չի տար, այլ,
ընդհակառակը, աւելի կենսանորոգ աւելնով ու աշխուժով կը
նետուի հրապարակ : Ասոր ապացոյց են իր վերջին հատորները,
— «Ծամբորդը» եւ «Կարօտ Հայրենին», որոնք հրատարակուե-
ցան վերջին տարիներս :

Ահարոնեանի երկերը կարելի է դասակարել հինգ բաժանում-
ներու մէջ. — 1. պատկերներ կամ պատմութեան, 2. վէպեր,
3. տրամաներ, 4. նկարագրական էջեր, 5. Ճառագրական կամ
հետադրական փորձեր (essays) :

Առաջին բաժանման մէջ կ'իյնան ա. Ժողովածու Երկեր, բ. Ագատութեան շանապարհին, գ. Խեղները, դ. Պարտութեան, ե. Խաւարին Մէջ, զ. Մոխրների Տակից, է. Ծամբորդը, ը. Կա-
քուշկը եւն. եւն. : Երկրորդ բաժանման մէջ կ'իյնան Մրրկի
Սուրբը եւ Լուսինը : Երրորդ բաժանման մէջ կ'իյնան Արցուն-
քի Հովիտը եւ Ուխտութեան (անտիպ) ու Սեւ Թռչունը (ան-
տիպ) : Չորրորդ բաժանման մէջ կ'իյնան Խալիլայում եւ Շվեյ-
ցարական Դիւղը : Հինգերորդ բաժանման մէջ կ'իյնան Հայրենի-
քի Համար ինչպէս նաեւ Յարգա՛նք Քեզ, Հայ Ժողովուրդի Նը-
ման այն բոլոր գրութիւնները՝ որոնք ցրուած են հոս ու հոն :

Առոնցմէ դուրս կան նաեւ երկու երկեր. — Կարօտ Հայ-
րենի՝ որ չափածոյ, այլ անյանգ քերթողական երկ մըն
է, եւ Խմ Գիրքը՝ որ չորս մասերէ կը բաղկանայ ու կ'ընդգրկէ
հեղինակին Ա. Մանկութիւնը, Բ. Պատանեկութիւնը, Գ. Երի-
տասարդութիւնը եւ Դ. Փաղափական, Ագգային, Գրական եւն.
Յուշերը : Այս երկին Ա. մասը՝ Մանկութիւնը՝ լոյս տեսած է
արդէն ու անոր շնորհիւ մենք որոշակի տեսած ենք հեղինակի հօր
եւ մօր դէմքերը ու անոնց իր վրայ թուած տպաւորութիւնները՝
զոր պիտի արձանագրենք իրենց կարգին :

* * *

Այժմ երբ կուգանք նկարելու Ահարոնեանի Գրական Տիւղը,
մենք անոր մէջ կը գտնենք նախ՝ բանաստեղծը : Առ այս՝ Ահա-

բոնեանի յայտնաբերած տարրերն են. — Ա. խոր զգայնութիւն, Բ. հզօր երեւակայութիւն, Գ. արտայայտութիւն տաղանդ՝ որուն կը միանան հմտութիւն ու արուեստ, Դ. դիւրահաղորդ խառնուածք՝ տաք ու բարախուն, Ե. Գունագեղութիւն եւ պատկերներու պերճութիւն, Զ. թաւշային քնքշութիւն, Է. ինքնատիպ լեզու — այնպէս որ առանց ստորագրութեան նայելու կարելի է չիտիէ չիտակ ճանչնալ Ահարոնեանի նոր մէկ կտորը —, Ը. Ռիթմիք ոճ, Թ. դաշն ու ճոխ արտայայտութիւն, Ժ. ըստ պատշաճի աշխատան ու տեղին բառեր ու բացատրութիւններ. — Այսպէս, օրինակ, անոր լեզուն ջինջ է երբ առաւօտները կը նկարագրէ, որոշ սարսափով կը համակուի՝ երբ խաւար դիշերը կը վրձինէ ու անդնդախոր երեւոյթ մը կ'առնէ երբ հոգիին ալքերը կը քրքրէ։ Ահարոնեանի ոճին Ռիթմը զգալու համար, բարձրաձայն կարդացէք անոր մէկ դրուածքը եւ ահա դէմ յանդիման պիտի գաք այն երաժշտականութեան որ ալիք առ ալիք կը բարձրանայ ու կ'իջնէ։

Ահարոնեանի Գրական Տիպին մէջ մենք կը գտնենք նաեւ վիպասանը, այսինքն այն՝ որ տիրացած է վիպելու արուեստին, իմա՛ պատմել գիտէ։ Ստոյգ է որ Ահարոնեան տեղ տեղ կ'երկարաբանէ, բայց արուեստագէտի, ոճաբանի (սթիլիսթ) իր արուեստը կը քօղարկէ այդ թերին ու ընթերցողը չի գիտակցիր լաւրի ընդհատումին։

Որպէս վիպասան նիւթի առատ պաշար ունի Ահարոնեան. ու ասիկա առիթ կուտայ իրեն որ ինք ամէն արժեւ-չարժեւ գրի չառնէ, ու իրօք յատկանշական է անոր ընտրողական ազնիւ ճաշակը։

Ահարոնեան — վիպասանէն գրեթէ անբաժան է Ահարոնեան — խորհրդածողը՝ որ շարունակ կ'որոնճայ իր միտքը գրաւող որոշ նիւթերու վրայ։ Ահարոնեանի պատմուածքներուն մէջ տըրամաբանութենէ աւելի զգայնութիւնն է գերակշռողը. ասով հանդերձ Ահարոնեան միշտ ալ պատմուածքը կը հասցնէ պահանջուած փայմէֆսին, ինչ որ ինքնին բաւական է ապահովելու վիպերգակին յաջողութիւնը։

Ահարոնեան խանդավառ հաւատաւոր մը մնացած է իր քէ-զիւն։ Աջէն ու ձախէն ուղղուած յարձակումները մազի չափ իսկ չեղեցուցած չեն զինքն իր ճամբէն։ Ասիկա ալ ցոյց կուտայ թէ

Ահարոնեանի գերականութեան մէջ կեղծիք չկայ: Ան մշակած է կեանքի գերականութիւնը, այնպէս ինչպէս տեսած է ինքը եւ կամ այնպէս ինչպէս հաւատացած է ինքը:

Ահարոնեան որպէս ճարտար բեմբասաց կամ հոետոր, ատկէ ալ տարբեր ներմուծած է իր գերականութեան մէջ:

Այսպէս ուրեմն, բանաստեղծի, վիպասանի, իր թէղի հաւատաւորի եւ ճարտար բեմբասացի կամ հոետորի խառնուրդ մըն է Ա. Ահարոնեան գրագէտը:

* * *

Որպէս վիպասան Ահարոնեանի ուղղութիւնը լուսաբանելու համար հոս կ'արտագրենք վիպասանութեան մասին իր կարծիքը՝ զոր յայտնեց երբ Հայրենիք Ամսագրի մէջ գրեց Րաֆֆիի մասին. —

«Ճշմարիտ վիպասանը նախ եւ առաջ բանաստեղծ է. այսինքն մարդարէ, տեսող, որ գգում է այն, ինչ խուսափում է հաղարնելից, տեսնում է այն, ինչ ծածուկ է սովորական մահկանացուի աչքերից: Եւ իր տեսածն ու զգացածը կարողանում է արտայայտել այնպիսի խօսքերով, որոնք գալիս են ասես մի այլ անծանօթ ու գերազանց բնութիւնից. եւ հակառակ դրան՝ շատ աւելի հարազատ են լինում մեզ, շատ աւելի դիւրամբոնելի ու հեշտալուր, քան ամենէն սովորական, ամենէն մտերիմ արտայայտութիւնները մեր լեզուի: Եւ այնտեղ, ուր մեր ընթացիկ, անկատար բարբառը թերանում է ու կարկամւում, բանաստեղծը լրացնում է այն թովիչ պատկերներով, որ նա չորթում է բնութիւնից, յըդկում դարդարում իմաստութեամբ ու յոյզերով, եւ հմայուած աչխարհի առաջ թափում դարնան սլերճ ծաղիկների պէս:

Եւ ահա այդ վիպասան բանաստեղծը, իր կախարդական կարողութեամբ վերցնում է կեանքի մի կտորը, վարպետի ձեռքով յետ է քաշում նրան ծածկող քօղը, նայում է նրա գաղտնիքին, զննում նրա խորքերը, բաց անում մերթ ահաւոր, մերթ յուզիչ բայց միշտ կեանքի ճշմարտութիւնը:

... Կեղծ կլասիկ է գրողը, բանաստեղծը, թէ՞ իրապաշտ, բոմանթիկ է, թէ բնապաշտ կամ խորհրդապաշտ, այդ միեւնոյն է. բաւական է որ նա լինի անկեղծ եւ աստուածային բոցավառող հուրն իր հոգում: Գրական բոլոր դպրոցները մարդկային մտքի ստեղծագործական երկունքի ճիւղերն են հաւասարապէս սրտա-

պարար ու հմայիչ: Տարբերութիւնը միայն տաղանդների մեծութիւնն է ու փոքրութիւնը:

... Ըստ իս հնարաւոր է բանաստեղծ լինել առանց վիպագիր լինելու, բայց անհնարին է երեւակայել մի իսկական վիպասան առանց բանաստեղծական խոշոր տաղանդի:

... Վէպը ընդհնարապէս ֆիկցիա է, հեղինակի հարուստ երեւակայութեան արդարեւ, եւ այդ ֆիկցիայի գեղեցիկութիւնն ու հետաքրքրութիւնը նրա պարունակած ճշմարտութիւնն է, որ յաճախ իր փայլով ու զօրութեամբ գերազանցում է կեանքին, որտեղից նա առնուած է: Մեծ գրագէտներին է յատուկ միայն, կեանքից առնելով նիւթը այնպէս մշակել, յստակել, տարրալուծել, ու վերստին ձեւակերպել, որ ստեղծագործութիւնը գերազանցէ կեանքը եւ արուեստի բնութիւնը իր հրապոյրներով կախարդէ բնութեան պատկերներին սովոր մեր հայեացքները: Այսպիսով ստեղծագործութեան զիւթիչ գաղտնիքը նրա մէջ է, որ այդ հիւստեամբքը իրականութիւնից է, բայց ֆիկցիա է: Ճշմարտապատում է բայց երեւակայական եւ աւելի իրական քան կեանքը: Որքան չքնաղ, այնքան դժուարին է այս արուեստը:

... Չկայ մի հեղինակ, որքան եւ մեծ լինի նա, որ բնութեան պէս անյոյզ, կերտէ եւ անցնի առանց կեանքի ամենօրեայ ճիւղ լսելու եւ հայեացքը միշտ յաւիտենականութեան յառած, ուր հորիզոն չկայ: Եթէ նա չունի գիտակցական, չափած ու ձեւած կանխակալ գաղափար, նա բնազդօրէն, իր միջավայրից, իրան կաշկանդող գոհհիլ նիւթից բռնադատուած՝ ընտրում է կեանքից այնպիսի նիւթ, որ իր ուզած, իր հոգում հանգչող գաղափարն ու ձեւը ժայթքի»:

Այս մէջբերումները բաւական են ասպացուցանելու թէ Ահարոնեան՝ սկիզբէն եւ եթ՝ ունեցած է վիպասանի իր սկզբունքները՝ որոնց համաձայն ընտրած է իր նիւթերը ու շարժած՝ իր գործը:

* * *

Ահարոնեանի պատմուածքներուն գլխաւոր նիւթերն են Տառապանքը, Զուլումը՝ ինչ ձեւի տակ ալ ըլլայ այն: Այդ Զուլումը մեզի կը ներկայանայ յաճախ կոտորածի, փախի, գաղթի ձեւին տակ, ինչպէս օրինակ Փշուր ըմ խացի, Պուտ ըմ կաթի, Ֆալագ վուրզունի եւ այլ բազում կտորներու մէջ: Երբեմն ալ մեզի կը

ներկայանայ սովի կերպարանքով, ինչպէս Մեր Հանապարհին մէջ, կամ վաշխառուական հարստահարութեանց ձեւով՝ ինչպէս Ելիսաւնիքի, Փողոցումի մէջ, կամ Տղիտութեան, մտաւոր խաւարի ուրուականով՝ ինչպէս Երբ Զիւնն իջնում է—ի մէջ, եւ կամ բնութեան անտեղիտալի աղէտներու թափով, ինչպէս Կաթուշկի մէջ եւն., եւն.:

Ահարոնեան այս կամ այսօրինակ զոհերու կրաւորական համակերպութեամբը չի բաւականանար: Անիկա ասոնց կը հակադրէ Աշտտադրական պայքարը: Կոխ կը յայտարարէ ոչ միայն հասարակաց թշնամիին, այլ եւ նախապաշարումներու, մասնաւորապէս ճախատապաշտութեան դէմ: Ան՝ ստրկամտութեան որպէս դէղթափ՝ կը ջատագովէ վրէժինդրական ոգիին սնուցումը, եւ այս բոլորին վերեւ՝ քաղցրատեսիլ պսակի մը պէս կը կաթէ Մէրը.— տիեզերական դարաւոր նիւթը՝ որ հիննալ չի գիտեր երբեք:

Աւելի ամփոփի բաժանմամբ մը՝ մենք կը գտնենք թէ Ահարոնեան իր դրութիւններուն նիւթ ունեցած է Ա. Բնութիւնը, իմա բնական տեսարանները, առաւելապէս սիրահար թուելով մանաւանդ լեռներու կատարներուն՝ ուր ջինջ օդը կը խաղայ, ինչպէս նաեւ զոռ փոթորիկի, ուժգին մրրիկներու եւն.: Բ. Կենդանական աշխարհը՝ իր զանազան նմանութիւններով ու զուգակըջիւններով: Գ. Մարդը եւ անոր հոգին, իմա՛ անոր ներքին ապրումները՝ որոնք ա՛յնքան նման են բնութեան յայտնաբերած տարրերուն:

* * *

Ահարոնեանի գրական ճամբուն, ինչպէս նաեւ ուղղութիւններուն վրայ ներգործող ազդեցութիւնները եղած են այլազան: Ասոնք մի առ մի թուել կարելի չէ անշուշտ, բայց կրնանք գէթ գլխաւորները յիշել.—

Ա. ԲնԱՇԽԱՀԸ, ի մասնաւորի Մասիսը: Ինքն է որ կ'ըսէ.— «Մասիսն է իմ առաջին ուսուցիչը, Հայոց աշխարհի տիտանը:

... Գերութեան պէս մի բան է Մասիսի տիրական տեսքը, նրա ծածուկ թովչանքը հոգիների վրայ, նրա դէմ ըմբոստութիւն չկայ, նրա բռնութիւնն ասեմ, թէ՞ թալիսմանի զօրութիւնը ոչ ոք չի զգում. մշուշի պէս, կամ աւելի ճիշդ՝ մտածումի պէս մա-

նուկ օրերից կամացուկ նա թափանցում է մեր էութեան խորքերը, դունաւորում այն, ու ձեւաւորում :

... Ոչ ոք չի գգում իր ներքին գերութիւնը. ոչ ոք չի թրջւելըրտում իր հոգին կաշկանդող աննիւթ ու աներեւոյթ ցանցերի մէջ : Եւ սակայն, իւրաքանչիւր ոք, որ ապրել է Մասիսի կախարդանքը մանկութիւնից, նա այլեւս այս տիտանի մոռալն ունի իր հոգում եւ իր ներքին էութեամբ նրա մի մասն է : (Իմ Գիրքը) :

Ահարոնեանի վրայ խոր ազդեցութիւն թողած են բնաշխարհի բոլոր պատմական վայրերը, Արարատեան լուսաւոր դաշտը, ինչպէս նաեւ Արաքսը՝ որու մասին սապէս կ'արտայայտուի Խմ Գիրքին մէջ. —

«Մասիս ու Արաքս Այրարատեան աշխարհի երկու տէրերն են եւ իրենց անջնջելի կնիքն են դնում մեր ժողովրդի հոգուն :

Մասիսի ազդեցութիւնը խորհրդաւոր է, աներեւոյթ, մի տեսակ քարացած՝ բնապաշտութիւն, որու անդիտակից արտայայտութիւնը մեր հոգու մոռալն է, դուցէ եւ մեր երազուն խառնուածքը : Տարբեր է Արաքսը, կամ ինչպէս տեղացիք են ասում՝ Արազը : Այս քմայքոտ ու սքանչելի գետի ու մեր շինականի մէջ աշխարհի տարեգրութեան անծանօթ մի պայքար կայ դարերից ի վեր, առասպելական հսկաների բաղխում, ամենէն գիւթիչ պօգման, որ երբեւիցէ կերտել է հողն ու աշխատանքը, բնութեան դաժանութիւնն ու մարդու՝ հայ մարդու աննկուն կորովը : Անհրնարին չէ, որ մեր աշխարհի հէքեթներից լաւագոյնի, վիշապի ու հսկաների մարտնչումների նիւթը հէնց այս պայքարը լինի — Արաքսի ու հայ շինականի :

Արաքսը եւ իր ափերին պինդ նստած ժողովուրդը՝ հաւասարապէս յամառ ու տոկուն, օրն ի բուն դէմ յանդիման են, ճախատ առ ճախատ. մէկն իր ջուրն է պինդ պահում եւ միւսը մահու գնով այդ ջուրը պիտի շորթի քաղցից չմեռնելու համար :

Զիջումն չի կայ, յաղթութիւն պարտութիւն փոխ առ փոխ են :

Վա՛յ նրան, ով առաջինը թուլանայ ու տեղի տայ, եւ ամէն մէկը իր յաղթանակի ժամն ունի : Գարնանը Արաքսը յորձանուտ ու կատաղի, ամառը շինականն է հզօր իր հակառակորդի մեղկութեան վրայ, աշուն ու ձմեռ երկու կողմերն էլ հանգիստ են

առնում յաջորդ տարին վերսկսելու համար իրենց մարտնչումը աւելի թափով քան երբեք: Եւ այսպէս դարեր»...:

Բ. ԻՐ ԾՆՈՂՔԸ — մայր, հայր — եւ իր հօրեղբօր մեծ որդին:

Մօր մասին սա արձանագրութիւնները կը գտնենք դարձեալ Իմ Գիրքին մէջ.—

«Մայրս ինձ գրագէտ դարձրեց:

... Հայրս անգրագէտ էր. մայրս վարժ կարգում էր Սաղմոս ու Նարեկացի, եւ հմայիչ ձայնով երգում էր բոլոր չարահանները:

Մեր գիւղի եւ գաւառի միակ գրագէտ կինն էր...: Այս օժտուած, արիասիրտ կինը նաեւ հիանալի ձիաւոր էր եւ ամենակատաղի ձին իսկ զսպել ու վարել գիտէր:

... Մայրս բերեց մեր տուն հերոսականն ու վսեմը: — Նա մեր աշխարհի զուլումը երգեց ինձ, եւ չքնաղ ու կախարդական հերոսապատումի երազական գիրքը բացեց իմ առջեւ:

... Հէքեաթներ գիտէր քաջքերի, «քանց մեզ աղէկներին», աժդահաների, հսկաների մասին:

... Մայրս վրէժխնդիր էր ու անզուսպ, բարձրացրած թրի առջեւ երես չէր դարձնի:

... Սեւաչեայ, թխադէմ, բարեկազմ մի գեղեցկուհի՝ մայրս նախ իգիւրցի մի նոյնքան գեղեցիկ ու կտրիճ երիտասարդի՝ մի յանդուգն մաքսանենդի հետ էր ամուսնացել:

... Եւ երգը, գեղեցկութիւնը, արիութիւնը աստուածացունող այդ երազուն աղջիկը, որպէս միակ օժիտ, իր գրքերը վերցրած՝ էջմիածնից եկել, Արաքսն էր անցել ու արի, յանդուգն երիտասարդին իր բախտն էր կապել:

Ահարոնեան սապէս կ'արտայայտուի իր հօր մասին՝ որ մօրը երկրորդ ամուսինն էր.—

«Հայրս ինձ երբեք չէր պատժել:

Ե՞ս էի զգաստ ու պարկեշտ, թէ՞ հայրս էր բարի ու ներողամիտ. չը գիտեմ: Գուցէ ե՛ւ մէկը, ե՛ւ միւսը:

Տասն տարեկան էի եւ տակաւին ճակատս չէր մրսել հօրս ցասկոտ հայեացքի ցրտութիւնից, եւ ոչ նրա ձայնի խստութիւնն էր սիրտս պղտորել:

... Երկու բան չէր հանդուրժում. մէկ սուտը, եւ մէկ էլ կրօ-

նական ջերմեռանդութեան պակասը: Եւ երկու դէպքում էլ անոր-
գործ էր, աննեղող:

... Հայրս էր լացողը, իմ բարի, իմ անզուգական հայրը:

... Հայրս թէեւ խիստ էր, բայց վերին աստիճանի բարի ու
գլխոտ:

... Հօրս տրամադրութիւնը տօնական էր: Սովորաբար նա
քիչ էր ուրախանում. ցնծութեան յախուռն պոռթկումը նրան
անծանօթ էր կեանքի նոյնիսկ բախտաւոր ժամերին: Տօն օրերին,
կամ ուխտի ու այցի ճամբորդութեան ժամերին նրա հոգին ծը-
վում էր ասես ներքին մեղմ կրակով եւ իր երջանկութեան մէջ
պատրաստ էր աշխարհին բարիք ու քաղցրութիւն պատճառել,
ծանօթ թէ անծանօթ: Այն ժամանակ նա անհունօրէն երջանիկ
էր, հաճոյախօս: Նա անդադար կանգ էր առնում այս ու այն պա-
տահական անցորդի առաջ եւ քաղցր բարեւից յետոյ, սկսում էր
զրոյցի: Գաւառի խոշոր վարպետն էր, շատ մարդ էր ճանաչում,
հայ ու թուրք, շատ շատերն էլ անունը գիտէին:

... Հայրենի տնից յետոյ՝ հօրս դարբնոցն է օրօրեւ իմ ման-
կութիւնը:

Եւ այդ օրօրը հնոցի որոտ, տնքացող աշխատանք, տաք
պղտոր քրտինք, շիկացած կայծկլտուն երկաթը կռաններէ տակ
եւ դաշն ու հզօր զննողը զննանի:

... Եւ այդ դարբնոցը մի կրակ հոգի ունէր, որ հօրս ձեռքին
էր:

Վաղ առաւօտ հաւախօսից առաջ հայրս ոտքի էր ու զարթե-
ցնում էր երեք եղբայրներէս, ամառ թէ ձմեռ, ու մինչ որդե-
ները կը հազւէին, նա լւացւում ու իր ամենօրեայ վաղորդեան
աղօթքն էր ասում դէպի աղօթարան դարձած:

... Այդ ժամերին նա աննման էր. միջահասակ, թուխ, լայ-
նաթիկունք մի տղամարդ, դէմքը եզերուած սեւ, անխնամ մի-
րուքով, յօնքերը խիստ թանձր ու մոռայլ, աչքերը խոշոր, սիրուն
ու թախծոտ ու այնքան բարի, որչափ աշխատանքը: Աղօթքից
յետոյ՝ նա կերպարանափոխւում էր, դէմքը պայծառանում, աչ-
քերի մէջ կրակ անհանգստութիւն՝ կորցրած իւրաքանչիւր
վայրկեանի համար»:

Իսկ իր հօրեղբոր որդւոյն՝ Հաւոյի մասին սապէս կը գրէ։—

«... Հաւօն, որ Հախվէրդու կրճատ ձեւն էր, Ալիղամաւրու ապրող իմ հարուստ, մեծատուն հօրեղբորս աւագ որդին էր, մի կատարեալ ափգահա։ Գարձեալ բարձրահասակ ու գեղադէմ, կապոյտ մահուդէ չուխայով, թուրը կողքին, բուխարի գդակը գլխին՝ քառասունն անց մի հոյակապ տղամարդ, որ մեր տուն այցի կը գար միշտ մի կատաղի ձի հեծած...»

... Ինձ դրաւողը Հաւօի միայն առնական ու գեղեցիկ արտաքինը չէր։ Նրա կեանքի մի հերոսական արկածը գլխէի, որ նրան բարձրացնում էր իմ աչքին մինչեւ կիսաստուած։ Մի անգամ էր նա պատմել, մեր տանը իր այցին, եւ այնուհետեւ ամէն անգամ գալիս ես սպասում էի որ նա նորերը կ'առի, թուր ունի վրան»։

Գ. ԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ։ Ուսուցչութեան իր շրջանին էր որ Ահարոնեան ուսումնասիրեց Սուլմաւուրի դաւառը՝ իր սովորութիւններով, հաւատալիքներով, նախապաշարումներով, հէքեաթներով, առակներով, երգերով, արդասաւորութեամբ, ապագայ կարելիութիւններով։ Ան այդ շրջանի ժողովրդի թշուառութեան ծանօթացաւ մօտէն։ Այսպէս Ահարոնեանի դրականութեան հիմը՝ թերեւս անողալարար, բնական կարգով՝ դրուեցաւ ժողովրդական բանահիւսութեան, իմա՝ տոկուն, հաստատուն գետնի վրայ։ Այդ ուսումնասիրութենէն քաղած իր ատաղձները փոտութիւն չէին ճանչցած՝ ապահով պահուած ըլլալով ժողովուրդին դուրդուրոտ ծոցին մէջ։ Ահարոնեան, տեղ տեղ, իր երկերուն մէջ փոխադրած է ժողովրդական նախապաշարումներ, արուեստին պատշաճ երանգը տալով անոնց։ Այսպէս, օրինակ, ան կը յիշէ տեղ մը գնդիկներ շինել ու ձգել թոռները, անոնց պայթելէն կամ չի պայթելէն դուշակելու համար թշնամիին յաղթութիւնը եւ կամ պարտութիւնը։ Ան կը յիշատակէ նմանապէս բուն չարագուշակ ձայնը, թեւը կտրած արագիւլին պէխէր ըլլալը, Մրրիկ Սուրբին մէջ խաչքարին պատմութիւնը՝ որու համաձայն խաչքարը զինք գողցող ու չալկելով տանող քիւրդին կռնակին կը փակի, մինչեւ որ քիւրդը զայն ետ բերելով իր տեղը կը գնէ։ Եւտոյ՝ խաչքարի տեղը որդիւնու համար արծիւին երեւումը եւն., եւն.։

Դ. ԻՐ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ : ԻՐ իսկ վկայութեամբ իր ընթերցանութեան երեք գլխաւոր գրքերը եղած են Րօբինզոն Կըրուօ, Թովմաս Ադքօր Տնակը եւ Տօմ Քիշտ, որոնց նկատմամբ սա տողերը կը գրէ ինք. — «Երեք կորովի գրքեր, որոնք հազար բանակ արժեն, որոնք եւ բացին իմ պրպտող հոգու առջեւ անծայրածիր հորիզոններ» : Ասոնցմէ վերջ կուգան Տիքենս, Տուրգինեւ, Տոլստոյ, Դոստոեւսկի, Հիւկօ՝ որուն գրելու եղանակէն իրապէս ամենէն շատ է ազդուեր, խորհրդապաշտ գրողներ՝ գլխաւորապէս Մեթերլինկ, նաեւ Աբովեան ու Բաֆֆի՝ որ ըստ իրեն՝ «մեր գրականութեան փառքի կաղնին է» :

Իր վրայ տպաւորութիւն գործող հայ հեղինակներու կարգին կ'արժէ առանձնապէս յիշել անունը Միքայէլ Նալբանդեանի՝ որու «հզօր շնչին եմ պարտական էութիւնս փոթորկող հրայրքը», կ'ըսէ նոյն ինքն Ահարոնեան :

Ե. ԹՐԻՒՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Պատերազմը, այլ մանաւանդ կոտորածի սարսափներէն խոյս տուող ամբողջ՝ իր բովանդակ թշուառութիւնով, գայրոյթով, իղձերով, պատուախնդրութեամբ, յուսաբեկութիւնով, ուխտագրութեամբ եւն. :

Զ. ԻՐ ՍՏԱՅԱԾ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ, մանաւանդ պատմութեան մէջ իր ամբարած հմտութիւնը որ բաղդատութիւններ ընելու եւ ուղիղ եզրակացութիւններ հանելու մեծապէս կ'օգնէ իրեն :

Է. ԻՐ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝ որոնք ընդլայնեցին դարերու քաղաքակրթութեան մասին իր մտքին առած հորիզոնը :

Ը. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԹՆՈՒՈՐՏԸ՝ ուր շնչած է ինքը, ու իր վայլած դիրքին ու վարած պաշտօններուն շնորհիւ մօտէն ծանօթացած է մեր յեղափոխական տիպերուն ու ազդեցիկն ընծայաբերած զոհողութիւններուն :

Թ. ԻՐ ԻՍԿ ԶՕՐԱՒՈՐ ԽԱՌՆՈՒԱԾՔԸ, իմա ազնիւ խմորը՝ որով թրծուած էր ինք : Այստեղ ազդեցութիւնը ներսէն է ուղղակի, տեսակ մը ցերեպիւրմ եւ կամ ցերմիւրմ, չափազանց ուժեղ ու խորաթափանց :

Այս պատճառաւ ահա իր սիրելի նիւթերէն չի կրցին զինք հեռացնել ոչ համալսարանական ակադեմիկ դաստիարակութիւն-

նը եւ ոչ ալ Գարուն Ալմանախի մէջ Յուլի խանդէտեանի քննադատութեանց նման բուռն յարձակումները: Արդարեւ պատի՞ւ Ահարոնեանի՝ որ բնաւ չէ շեղած իր նախասիրութիւններէն:

* * *

Եթէ հարկ ըլլար անպայման զրական ծանօթ դպրոցներէն մէկուն մէջ տեղաւորել Ահարոնեանը, իր համար ամենէն աւելի պիտի յարմարէր ռումանֆի, վիպապաշտ դպրոցը՝ որոչ վերապահումներով սակայն: Տարակոյս չկայ թէ Ահարոնեանի խառնըւածքը երազուն է: Բայց սխալ պիտի ըլլար ըսել թէ անոր տիպերը մտացածին են: Ընդհակառակը անիկա իր պատկերները վերցուցած է իրական կեանքէ, այլ խօսքով իր գիտցածը՝ յաճախ իր տեսածը գրի առած է, միայն թէ գունաւորած է իր տիպերը. ու արդէն ստեղծագործ ունէ հեղինակ չի կրնար տիպը տալ իր լերկութեանը մէջ. ատիկա լուսանկարչի գործ է. մինչ նկարիչը անպայման իր մտատիպարին մօտ բան մը կը գնէ վրձինին առարկայ տիպին վրայ, ու ափսոսանք կը զետեղէ անոր դէմքը պատտառին երեսը: Այսպէս է Ահարոնեան, ու որքան ալ իր հակումը դէպի ռումանֆիսիզմ ըլլայ, դեռ րէալիզմէն շատ տարրեր կը մնան իր զրականութեան մէջ:

Ստեղծագործ վիպագիր է Ահարոնեան, ու որպէս այդպիսին՝ շատ բեղուն արտադրող եղած է: Ան մինչեւ այսօր պահած է իր լիաթոք շունչը ու վիպական իր վերջին գործը՝ Ճամբորդը՝ տարիներու զարգացման, պիտի ըսէի կատարելագործման կնիքը կը կրէ իր վրայ:

Ահարոնեան ալ ձգտումնաւոր գրող է, միայն թէ իր ձգտումը պոռացող տեսակէն չէ, արուեստագէտի իր տաղանդը գիտցած է չնորհալի քօղ մը ձգել անոր վրայ: Բայց ո՞ր արթիւնթ ձգտումնաւոր չէ եղած: Առանց նպատակի չէնք չի կառուցուիր: Արդ, Ահարոնեանի ձգտումը եղած է ազգային խտէալներու մէջ մարդել սերունդը: Այս տեսակէտէն՝ Ահարոնեան Բաֆֆիի լրացուցիչն է: Եթէ Բաֆֆին հիմը դրաւ, Ահարոնեան այդ հիման վրայ կրցաւ կառուցանել շքեղ շէնքը: Ու չի մոռնա՞ր որ Բաֆֆիի միաթամանակ կը գործակցէին Գամառ-Քաթիպա, Նալբանդեան, Արծրունի եւ ուրիշներ, մինչ Ահարոնեան գրեթէ միս մինակը գլուխ կը հանէր այդ գործը, իրեն մասամբ գործակից ունենալով՝ Վրթ. Փափաղեանը: Սիւսմանթօ ու Վարուժան վերջէն կուգան:

ԼԱԼԿԱՆ՝ Է ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ — Այո՛, եթէ ատով ըսել կ'ուզուի թէ Զուլումի Երգիչն է այն, բայց եթէ ասոր կը տրուի նշանակութիւնը վայոյ բուր, զոր վերջերս մէկ քանիներ անպատկառօրէն նետեցին անոր ճակտին՝ մենք մերժելով կը մերժենք այդպիսի վերագրում մը:

Ահարոնեանի լացը կեղծ չէ. բնական է: Մեր իրականութեան մէջ ողբալու հարկը կայ: Հոգին պէտք ունի բարերար արցունքներու. սիրտը՝ չի խեղդուելու համար՝ հովանալ կ'ուզէ արտասուքի յորդ շիթերուն տակ: Ասով հանդերձ Ահարոնեան ողբի գովասան չէ. ոչ ալ վշտերու, զուլումի դարմանը արցունքներու մէջ կ'որոնէ: Մորմոքը լաց կը հարկադրէ. ենթական կուլայ, այլ միանգամայն կը հետապնդէ ցաւէն ազատուելու միջոցները: Կեանքի արտայայտիչն է Ահարոնեան, ու ո՞վ է յանցաւորը, երբ կեանքը, մեր իրականութիւնը եղած է վշտալի, թախծոտ:

Զէ՞ք ուզեր լաց. — Գացէ՛ք սիմէմաները՝ ուր ներկայացումը բաղձացուած ձեւով կը վերջանայ. հոն՝ ըստ երեւոյթին՝ արդարութիւնը կը յաղթանակէ, չարագործը իր պատիժը կը գտնէ եւ բարին կը վարձատրուի: Մենք գիտենք, սակայն, որ տարաբախտաբար այս չէ իրականութիւնը կեանքի մէջ:

Միւս կողմէ, սակայն, անուրանալի է թէ վիշտն ալ ունի իր զեղեցկութիւնը. ու ան է որ յաճախ ծնունդ կուտայ սխրալի իտէալներու: Ահարոնեան անծանօթ չէ այս իրողութեան, ու մենք անոր երկերուն մէջ կը գտնենք վշտին երկու երեսներն ալ. — Ահա Պուտ ըմ կաթը՝ ուր կը գտնենք հայր մը, մայր մը եւ ասոնց 4-5 տարեկան երեխան կիսափուլ մարագին մէջ. երեխան տագնապէն ու անօթութենէն կը ճուայ, ու հայրը՝ կիսամերկ, կէս գիշերին կ'երթայ դռները կը ծեծէ ի խնդիր պուտ մը կաթի, ու մինչեւ որ կաթը կը բերէ՝ երեխան յաւիտենապէս փակած կ'ըլլայ իր աչքերը:

Ահա Ֆալագ վուրդունին՝ ուր ձիւն ու ձմրան օրերուն երեք ստուերներ կ'երեւին լերան կատարին, — նորատի կին մը, տասը տարեկան մանկիկ մը եւ թշնամու գնդակէն վիրաւոր այր մը՝ որոնք բազում տառապանքներէ յետոյ՝ ի վերջոյ կ'ապաստանին քարայր մը: Այլ անողոք է բախտը, ցուրտը՝ անկարեկիւր: Հայր ու մանկիկ կը սառնին: Կինը կը խելագարի ու գիւղի փողոցներուն

մէջ չըջադայելով հարց կուտայ անցող դարձողին. — «Զիս չէ՞ք ճանչնար, Փաւլազ Վուրդունին եմ» :

Ահա փշուր ըմ խացը, — Եօթ եւ տաս տարեկան երկու որբուկներ՝ դոմի մը մէջ ապաստանած՝ մուրալու կ'եղնեն ձմեռ օրով : Ներս կը մտնեն դարպասէ մը՝ որուն պահապան դամբոը յարձակողական գիրք կը բռնէ : Փոքրիկներ կը նստին ու կուլան : Տիրուհին կուգայ . կը զիջի պատառ մը հաց տալ : Բայց երբ որբերը ոտքի կ'եղնեն՝ ահա դամբոը կը յարձակի անոնց վրայ , կը խածնէ մէկի ոտքը : Կաթկթող արիւնէն կարմիր կը ներկուի հացը՝ զօր անոնք կը կրծտեն իրենց անօթութենէն մտրակուած :

Ահա Մայրերը. — Տիրամօր հաւատաւոր Սուսան վստահութեամբ կը սպասէ իր Սաքօի վերադարձին : Օր մըն ալ դգրար մը կուգայ . սա բուրդը գզողած ատեն միաժամանակ կ'երգէ «Գարահիսար լերան կրճիւն՝ նա էլ ընկաւ վիրաւոր . . .» . «ո՞վ է այդ վիրաւորը»՝ հարց կուտայ Սուսան : «Հին պատմութիւն է այդ», կ'ըսէ գգրարը ու կը վիպերգէ Սաքօի իրավէպը : Սուսան յանկարծակիի կուգայ ու ա'լ իր հաւատքը կը կորսնցնէ Տիրամօր վրայ , որ խաբեց զինք : Ասոր կը հակադրուի , սակայն , Տիրամօր վիշտը . զի անոր Միածինն ալ զոհուեցաւ . . . խաչին վրայ :

Ահա Խաւարես լուսինը. — Մայրն իր մահացուած որդին թաղել կ'երթայ գիշերանց՝ իր սղտիկին հետ : Ասոնց կը հետեւի նաեւ հարսը : Հագլիս գերեզմանը կը փորեն , երբ մէկ քանի ձիաւորներ կ'անցնին , ու երեւի լուսնկայ լոյսին տակ ստուեր նշմարելով հրացան կը սլարպեն : Գնդակը սղտիկին սրտին կը դպի ու զայն տեղն ու տեղը կը սպաննէ անձայն , անշուշտ : Երբ թաղումը կ'աւարտի ու մայրը կը փորձէ արթնցնել սղտիկը՝ զօր քնացած կը կարծէր՝ ահա սպաննուած կը դանէ զայն : Այդ ատեն է որ կսկիծէն մոլեգնած կը բացազանչէ . — «Սաւարե'ս , լուսին» :

Ահա եւ Լա'ց , պառա'ւ , լա'ց-ը : Բանտին մէջն է ծերունի մօր դատապարտեալ որդին : Մայրը կը փութայ սահմանուած ժամէն առաջ տեսնել զաւակը : Կը ջանայ քրամուռայ նետուիլ , այլ աւելի ճարպիկներ իրմէ առաջ կ'անցնին՝ զինք գետին ձգելով . սա կը նուաղի՝ մինչ ամբոխը անհող եւ անտարբեր իր ճամբան կը շարունակէ : Յետոյ մինչեւ որ ուշքի կուգայ , ա'լ շատ ուշ մնացած կ'ըլլայ :

Արդարեւ տխուր են այս պատկերները . բայց Ահարոնեան ու-

րիչ երգ ալ ունի։— Խրախուսիչ երգը «Ազատութեան Ճանապարհին»՝ որուն դաշտն է առաւելապէս Վանն ու չըջակայքը ուր գործեր են յեղափոխական կարկառուն դէմքեր՝ ինչպէս Արամ, Իշխան, Կոմս, Սարգիս, Վաղգէն, Գարմէն, Վոսմեան եւն։ «Ազատութեան Ճանապարհին»ը կ'ընդգրկէ նաեւ Մուշի ու Սասնոյ չըջանը՝ ուր գործեր են Սերոբ, Մուրատ, Անդրանիկ եւ ուրիշներ։

Ահա Խայր։— Սով է։ Հաց ճարել կ'երթայ խայր։ Ճամբան կը հանդիպի զինուած քիւրտին՝ որ առջեւը կը խառնէ զինք։ Յանկարծ կը տեսնեն արագիւ մը որ կը կտցահարէ օձը։ Սա պարտուելու վիճակին մէջ է. բայց ահա օրհասական ճիգով մը կը պըլլըւի արագիւին ու զայն խեղդամահ կ'ընէ։ Երեւոյթը նշանակալից է թէ՛ քիւրտին եւ թէ՛ խային համար, որոնք փոխադարձաբար պատեհութեան կը սպասեն զիրար սպաննելու։ Խայր տրեխին կապը ամբացնել կը պատրուակէ. ու յանկարծ իր գլխուն վերեւ կեցող քիւրտին դաշոյնը խլելով անոր կողը կը խրէ ու զայն կը ըսպաննէ։ Ու ինք որ զոհ ըլլալու կոչուած էր, կ'ըլլայ իր իսկ ճատագործի տէրը։

Ահա Լեոնեքումը։— Երկու ձիաւոր ընկերներ կը ճամբորդեն անդէն։ Յանկարծ քիւրտ աւազակներ կը յայտնուին եւ ասոնց կը հրամայեն վար իջնել ու ձիերը արձակելով մէկդի կենալ։ Մին կը հպատակի, իսկ միւսը վար կ'իջնէ, այլ թող չի տար ձիուն սանձը, պատրուակելով թէ իր ձին կատաղի է, ու եթէ թող տայ՝ կը փախի։ Քիւրտերը համոզուելով վար կուգան ու երբ սանձը բռնելու կ'ըլլան՝ սա իր գաւազանով արագ մը մէկուն դաստակին եւ միւսին գլխուն հարուածներ կը տեղայ։ Քիւրտերը կ'այլալլին։ Ճամբորդներ զինաթափ կ'ընեն զիրենք։ Հիմա ճամբորդներն են զինուած ու քիւրտերը՝ անզէն։ Այլ ասոնք՝ քիւրտերուն մեղքնալով աղատ կ'արձակեն զանոնք ու այսպէս անյիշաւորութեան վըսեմ օրինակ մը կը պարզեն։

Ահա Ռաշիդը։— Ասպետական դարերու յատուկ տիպար մըն է սա՝ որուն անունն իսկ սարսափով կը համակէ քիւրտերը։ Ատեն կ'ըլլայ որ Ռաշիդ միս մինակ կը կռուի քիւրտերու հորդաներու դէմ, այլ ի վերջոյ կը ստիպուի ապաստանիլ ներքնողիին մէջ։ Ատենին կատարուած նահանջն ալ յաղթանակ մըն է, սակայն, ինչպէս կը վկայէ ռազմի պատմութիւնը։ Սոյն պատմը-

ւածքը գիւցադնալէս մըն է ինքնին՝ որ հերոսներու արիւնը կը քալեցնէ երակներէ ներս :

Խրախուսող տիպեր են նաեւ վագրիկը, վանեցի կրակ ու բոց պատանեակը սուրհանդակ : Հագրէն՝ որ իր երազած հայդուկին, Անդրանիկին, պատուար ըլլալով կը փակէ իր աչքերը : Հայրօն՝ որ քորջը պատիւը փրկելու համար իր կեանքը կը զոհաբերէ միանալով հայդուկներու այն խումբին որ գիշերանց յարձակում կը գործէ գիւղին պատուհաս եղող պահականոցին վրայ ու կրակի կուտայ զայն :

Ասոնք, ու ասոնց կարգին դեռ շատ մը ուրիշ պատմուածքներ մեզի կը լսցնեն ըմբոստութեան, պայքարի այն արի երգը՝ զոր հնչեցուցեր է Ահարոնեան :

Պատուախնդրական, ու այլապէս ալ բարացուցական ըզմայլելի կտոր մըն է Բաշօն.— Սա անունն է եզին՝ զոր քիւրտը թալնելով ծախու է բերեր այն քաղաքը՝ ուր անոր փախստական հալածական տէրն է ապաստաներ իր որբուկ թոռան հետ միասին : Թողը կը տեսնէ Բաշօն, կ'երթայ մօտը, կը շոյէ : Քիւրտը մէկդի կը հրէ տղեկը : Ասոր վրայ եզան բուն տէրը՝ Ղզրօն՝ կը զայրանայ, կը յարձակի քիւրտին վրայ ու զայն արիւնլուայ կ'ընէ : Ոստիկանը կը հասնի ու բանտ կ'առաջնորդէ Ղզրօն՝ որ սապէս կ'արտայայտուի.— «Ոսայե՛ր, լսա՞ք, քրդու արունն եմ թափեր, քըրդու արո՛ւն... : Քրդու արունը թանգ է, խա՛, խա՛, ես գինամ, գինամ, էսա երկրի մէջ շան արունն էլ թանգ է :

— Պապէ՛, դո՞ր կ'երթաս, քուրդն էլման Բաշօն տարաւ

— Թո՛րք, լաօ՛, թորք, ասաց Ղզրօն, Բաշօն մեր չի, քրդուն ի. թորք տանի. քե մեռնիմ, մեր տունը լէ մերը չի, խայր բանըմ չունի, զըմմէն լէ քրդուն ի, էնոր արունը թանգ է» :

Ակնյայտ է թէ ինչքա՛ն ճարտարութեամբ Ահարոնեան յաջողած է մէկ քանի նախադասութեան մէջ խտացնել քիւրտին՝ ինչպէս նաեւ որպէս թէ յանուն արդարութեան զայն հովանաւորող երկրին ամբողջ հոգեբանութիւնը : Այս տողերուն մէջ խտացած է նաեւ այն մորմօքը՝ որ հալածական հայու սրտին մէջ իր թանձր մշուշն է փռած :

Պատուախնդրութեան ուրիշ նմուշ մըն է Դարձը.— Ոսկօն՝ հայրենիքի կարօտ սրտին՝ կը մեռնի : Պատանքը մուրալով ձեռք կը ձգեն : Տէրտէրը առանց դրամի կը կատարէ թաղումը : Ասիկա

տէրտ կ'ըլլայ հանդուցեալի կնոջ՝ Մարգրիտի, որ հակառակ իր բուռն ըղձանքին՝ միւսներուն հետ չի դառնար երկիր, այլ կը դա-
տի, կը տքնի եւ իր իսկ սեփական վաստակով կը հատուցանէ
պատանքի փոխարժէքն ու կը վճարէ տէրտէրի աղօթքին վարձ-
քը :

Գաւառական առողջ ըմբռնումի ի՛նչ հարազատ պատկեր է
այս՝ որ հայ կնոջ տրպարով կուտայ մեզ Ահարոնեան :

Գիւղական կեանքէ առնուած յուզիչ դրուած մըն է Արազը.—
իր հալին մարդ է Գալօն, իր աղջիկով, իր Շողիկով երջանկացող :
Արազը քանդեր է թումբը : Քաղհանի ատեն է, այլ ի՛նչ փոյթ,
պէտք է նորոգել քանդուած մասը : Գալօն՝ շինեւանիւթի իր բա-
ժինը տանելու համար՝ ծառ կը փնտռէ : Ի դո՛ւր : Շողիկի ձեռքով
տնկուած ուռին կայ միայն : Սոր մորմոքով է որ կը կարէ գայն,
կը շալկէ ու կը տանի : Ճամբան դէմը կ'ենէն իր հարեւանը՝ Եղօն՝
որ դիտել կուտայ իրեն թէ «Արազը ինք չէ որ կը քանդէ թումբը,
այլ Ռէսին դրդամբ Վարթօն՝ գզիրն՝ է ընողը, որպէսդի թում-
բը վերաշինելու չեկողներէն դրամ կորզեն : Սեւ կասկածը կը ծնի
Գալօի սրտին մէջ, ու յաջորդ օր, թումբը կանգնելու համար
թափուած աշխատանքի միջոցին ան ուշի ուշով կը դիտէ անցու-
դարձը : Եւ ահա մէկ ալ կը տեսնէ որ պարանը կը կտրուի : Անմի-
ջապէս կը բռնէ Վարթօի թեւէն, որ կը ջանայ պահել փայլուն
չեղբը : Գալօն եւ Վարթօն կռուի կը բռնուին ջուրին մէջ ու եր-
կուքն ալ զոհ կ'երթան ալիքին : Այլ երեւան կ'ենէն որ չարը մար-
դիկն են եւ ոչ թէ բնութիւնը, կամ այս պարագային՝ Արազը՝ որ
բարի մօր մը պէս կը խնամէ մերձակայքը :

Սովի սարսուղեցիկ այլ հարազատ մէկ նկարագրականն է
Մեր ճանապարհը, իսկ Ափաղաղը գեղեցիկ մէկ դրուագն է կեն-
դանիներու հոգեբանութեան : Գողի մը ներքին տագնապներուն
արտացոլացումն է Անիաւատը . դաւաճանութեան հանդէպ ժողո-
վուրդին կողմէ ցոյց տրուած անողոք վերաբերութեան յցուն մէկ
պատկերն է Արիւնտ Թքիսմարը, արդար վրէժխնդրութեան դու-
երդն է զոր կը հնչեցնէ Աշուղը .— «Այսքան արիւն թէ ձեզ ներեն
մեր որդիք, Թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք» :
Կ'արժէ դեռ յիշել Մայրը՝ ուր արշալոյսի մօտալուտութիւնը կը
մարդարէացուի, Արտը՝ ուր փրկութեան յոյսը կը չողայ, Լու-

սարացին՝ ուր հայդուկի դթոտ սիրտը կը բացուի ընթերցողին առաջ, եւն, եւն, :

Իր մէջ հովուերդական շատ մը քնքուշ տարրեր պարունակող այլ աւելի դիւցաղնավէպի մօտեցող երկար պատմութեամբ մըն է Սեւ Օրերը. — Գիւլի երկու աւանդապահ սիրահար հոգիներ են Մարօ եւ Մուսօ՝ որ իրարու հանդիպելէ իսկ կը քաջուին : Այլ դարձեալ Մարոյի սիրահար Քէչէլ Սըրքէ, քսու, մատնիչ արարած մը՝ Մարօն փախցնել կուտայ բէգին համար : Մուսօ՝ աշուղի կերպարանքով ու Մատոյի օթանդակութեամբ կը յաջողի փախցընել Մարօն : Այլ քիւրտեր իրենց ապաստանած գիւղը կը կոխեն ու Մարօ ու Մուսօ ծով կը նետուին : Այս կտորին մէջ ալ երեւան հանուած է Մատնիչին խղճի խայթը, ինչպէս նաեւ քահանային ու ժողովուրդին այն ըմբռնումը թէ մատնիչին թողութիւն չի կայ :

Ընտանեկան յուզիչ տուամ մըն է Խաւարին Մէջը՝ ուր կը պատկերացուի քարտաշ Թաթուլի երկրորդ կնոջ՝ Սօնայի անհաւտարմութիւնը ու ասոր ատելութիւնը՝ իր խորթ դուկին, Բարիկի հանդէպ. այս անհաւատարմութեան երեսէն Թաթուլի անձնասպանութիւնը, ու Թաթուլի մտերիմ ընկերոջ՝ Գասպարի կողմէ Սօնայի վրայ ի գործ դրուած սպանութիւնը՝ որուն թողութիւն կուտայ քահանան զայն «արեան քաւութիւն» համարելով :

Ընտանեկան ուրիշ տուամ մըն է Մոխիրնեքի Տակիցը՝ ուր կատակերդական տարրեր ալ պակաս չեն : Սօֆիայի իրաւարան ամուսինը, «բարի մարդուկը», որ իր զբաղումէն զատ ուրիշ բան չի ճանչնար եւ շատ շատ ճաշի ատենը միայն կը յիշէ կրկնելով «Սօֆի'կ, ճաշը պատրաստ է», բնականաբար պիտի չկրնար չէզոքացնել այն յիշատակները՝ որոնք իրենց արձանագրութիւնը թողած էին Սօֆիայի սրտին մէջ Սուրէնի հետ անոր ունեցած սիրահարութեան օրերէն, երբ դեռ ինքը՝ այս «բարի մարդուկը»՝ հրապարակի վրայ չէր :

Կեանքի Դասը մեղ դէմ յանդիման կը բերէ երկու բժիշկներու՝ որոնց մին դաւանութեամբ անձնատէր է, իսկ միւսը՝ առերեւոյթս այլատէր : Ահարոնեան այստեղ ցոյց կուտայ կեանքի իրադարձութեանց զօրաւոր ազդեցութիւնը՝ որուն թափին տակ կ'ընկճին սկզբունքները ու սիրտը կը դառնէ իր բնական ճամբան . . . :

Անշուշտ կարելի չէ մի առ մի յամենալ Ահարոնեանի բոլոր պատմուածքներուն ու վէպիկներուն վրայ, որոնք ա՛յնքան բազմազան են ու կ'ընդգրկեն այլազան դաշտեր: Յարդէ յիշատակուածները բաւ համարելով ուրեմն, անցնինք անոր երկու գլխաւոր վէպերուն:

* * *

«Մրբկի Սուրբ»ի հերոսն է Ասօն՝ զոր ծնողքը կը նշանեն անոր հանգուցեալ եղբօր նշանածին՝ Շողերին: Բայց Ասօն չի սիրեր Շողերը, զարնուած ըլլալով էրիկով կնկան մը՝ Սառային: Այսօրինակ սիրահարութիւն մը մեծ գայթակղութիւն է գիւղին մէջ: Հետեւաբար Ասօն մտամոլոր կը բացակայի տունէն կասկածի ու կսկծի մէջ թողլով իր մայրն ու փոքրիկ քոյրը:

Կ'երթայ ջաղացպան Գսպէի մօտ, — նախապաշարեալ այլ անյիշաչար, անմեղուկ, բարի, փորձառու, իմաստուն ծերունիի մը տիպարն է այս — ու հոն կը հանդիպի ուխտաւորներու, իմայեղափոխականներու՝ որոնց կը հետեւի ի վերջոյ: Այս ուխտաւորները կրակ կը բանան եզները քշող տանող աւաղակներուն վրայ ու կը սպաննեն բէկ մը: Սոյն սպանութիւնը առիթ կուտայ քիւրտերուն վրէժխնդրութեան ու սպառնալիքի:

Դաժան տիպ մըն է Նաւօ՝ Շողերի հայրը՝ որ չարիք հասցնել միայն գիտէ: — Փոթորկոտ գիշեր մըն է, Շողեր անձնառաքանութեան մղուելով ջուրը կը նետուի. Նաւօ ալ նոյն ատեն ջուրին վրայ է իր նաւակով, այլ նաւակը կը խորտակուի, ու Նաւօ դէպի ափունք իր ըրած ճիգերուն մէջ՝ ետ կը հրէ իր աղջկան մարմինը՝ առանց գիտնալու անոր ո՛վ ըլլալը: Այլ ի վերջոյ կը յոգնի, ու ալիքներուն կողմ երթալու վրայ կ'ըլլայ երբ ահա վրայ կը հասնի Ապրօ — ուխտաւորներու վախտի ճշգրիտ տիպ մը — ու կ'ազատէ զայն: Նաւօն երբ կը գիտակցի ջուրին մէջ ի գործ դրած իր ակամայ, վայրագ արարքին՝ կը խեղագարի ու օր մըն ալ կը քանդէ Գսպէի ջրաղացքը:

Ժամանակ մը վերջ գիւղացիներուն սպառնացող վտանգը վերայ կը հասնի. գիւղը կը կոխուի ու ակնկալուած «Մրբկի Սուրբ» օգնութեան կը փութայ ու կը փրկէ գիւղը: Վերջէն երեւան կ'ենէ որ այս Սուրբը ուրիշ մէկը չէր՝ այլ Ասօն:

Ահարոնեան այս վէպին մէջ ճարտարութեամբ ընդելուզած է գերբնականն ու իրականը: Դէպքերէն ոմանք մտացածին են ան-

չուշտ, ու առանց «հրաշք»ներու տարրին չեն կրնար լուծուիլ, բայց նկարուած տիպերը — Ասօ, Գոսպէ, Նաւօ, Ապրօ, նոյնիսկ Գուլէ — իրական տիպեր են: Ամբողջ վէպը արձակ քերթուած մըն է զոր կարծես կը յուղեն երբեմն գոռ ալիքներ, ուժգին փոթորիկներ, բուռն մրրիկներ: Գոսպէի ջրաղացքին նկարագրականը մանաւանդ անմեռանելի էջ մըն է իր վայրի գեղեցկութեանը մէջ հրաշատեսիլ, եւ իր ուժգնութեանը մէջ վեհապանծ: «Մրրկի Սուրբը»ին դրական տիպերը գերբնական ինչ անըմբռնելի տարրեր ալ ցուցադրած ըլլան, դեռ կը պահեն իրենց մարդկայնութիւնը ամէն բանէ առաջ ու ատով վէպը կը դնեն իրական գեանի վրայ: Ժխտական տիպերն ալ մարդկային են ամբողջապէս, թէեւ իրենց մէջ շեշտուած է դադանական բնագոյնին տարրը՝ ինչ որ անբնական չէ դժբախտաբար:

Ինծի համար — իր վէպի հանգամանքէն անկախ — յեղափոխութեան ջերմեռանդ հաւատաւորի մը սրտաբուխ մեղեդին է «Մրրկի Սուրբը», իր գոռ շեշտերուն մէջ իսկ քաղցրալուր, ու ներդաշնակ՝ իր ամբողջութեանը մէջ:

* * *

Դարերու կեանքն ունեցող, այլ շարունակ առոյգ ու մշտանորոգ նիւթի մը, սիրոյ, վրայ հիւսուած վէպ մըն է Լուսինը: Բազում իրադարձութիւններ չիկան այս վէպին մէջ: Մէկ քանի նախադասութեամբ կարելի է տալ ամբողջ վէպին կմախքը. — Երկու քոյրեր են, — Քլարա եւ Մարգրիտ. մին ջլախտաւոր, իսկ միւսը՝ ալրի: Քլարան քրոջը համար զոհած է իր սէրը, այլ անոր սպայ ամուսնոյն վաղահաս մահը խենթեցուցած է զինք: Երկու քոյրեր միասնաբար ամառանոց կ'երթան օդափոխութեան: Այստեղ կը հանդիպին նկարչի մը՝ զոր կը սիրեն երկուքն ալ մէկգմէկէ դադանի. նկարիչն ալ իր կարգին կը հետաքրքրուի Մարգրիտով եւ օր մըն ալ երբ սա կը նկարէր Մարգրիտը, ահա վրայ կը հասնի Քլարա: Նոյն գիշեր. դադանի հանդիսատես կ'ըլլայ նաեւ անոնց սիրաբանութեան ու կաթուածահար կ'ըլլայ: Այս դժբախտութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ Մարգրիտ անմիջապէս մեկնի իր քրոջ Քլարայի հետ որ շատ չանցած կ'աւանդէ հոգին: Մարգրիտ նամակ մը կը գրէ նկարչին ու ամէն բան կը վերջանայ:

Ահա վէպին յատակագիծը: Այլ տեսնէ՞ք ինչպէս մտած է հեղինակը կեանքի երեք զոհերուն, Քլարային, Մարգրիտին ու նը—

կարչին, ներքին ապրումներուն մէջ եւ զանոնք ի յայտ բերած իրենց մանրամասնութիւններով, իմա՛ նրբագոյն երանգներով։ Ահարոնեանի բազմատեսակ երկերուն մէջ, ամենէն աւելի «Լուսթիւն»ն է որ երեւան կը բերէ հեղինակին վերլուծական տաղանդը։ Այս վէպին մէջ Ահարոնեան ճշգիւ պատկերացուցած է սիրահարին հետաքրքրութիւնը, զգուշաւորութիւնները, անճարակութիւնները, կասկածները, հռուէ հռու ակնարկութիւնները, հոգիին ալեկոծումները, անվճռականութիւնը, սպասումները, երազները, երջանկութեան տարրերն ու անոնց ազդեցութիւնը շրջակայ դէմքերու եւ իրերու վրայ՝ ներհայեցողական տեսակէտէն։ Այս վէպին մէջ ցոյց տրուած են նաեւ կնոջ խորամանկութիւնը, քմայքները, մանկամտութիւնը, ինչպէս նաեւ իր սիրահարին հետ փախելու աստիճան... ասպետական ոգին։

Դիտելի է որ այս վէպին մէջ ալ Ահարոնեանի տիպերը քննքուչ են վերին աստիճանի։ Ոչ Գլարա կրնայ կառուցանել իր երջանկութեան շէնքը՝ կոխոտելով իր քրոջ սիրոյն վրայ, եւ ոչ ալ Մարգրիտ՝ որ գիտէ զոհել իր բովանդակ երանութիւնը ու մշտնջենական սուգով յարգել իր քրոջ յիշատակը, ծուներ դնելով անոր դադաղին առջեւ։

Ահարոնեան՝ քրոջ ու սիրահարի սէրերու միջեւ մղուած պայքարը աչքի առաջ ունենալով գուշակած է փոթորիկները ու զանոնք կարելի նուագադոյն սաստկութեան վերածած է. ու այսպէս յաջողած է ստեղծել կանացի սիրտը՝ որ նիւթապաշտիկ սաղարուն մէջ իսկ կրնայ տիրական դառնալ։

Լուսթիւնը ունի նկարագրական չքեղ էջեր։ Այստեղ պահուած է իրադարձութեանց բնական շարքը՝ առանց անհարկի միջամտութիւններու։

Լուսթիւնը յաջողութիւն մըն է որպէս հոգեբանական վերլուծական վէպ։

* * *

Ահարոնեանի թատերական երկասիրութիւններէն «Արցունքի Հովիտը» յաւէտ ճառախօսութիւն է, բանաստեղծութիւն։ Թէ՛ Սալան ճամբորդը, եւ Թէ՛ Հիւրին՝ դուստրը՝ բանաստեղծութեամբ կը խօսին։

Նկարագեղ էջ է այս երկը՝ ուր մէկուն խօսակցութիւնը, իմա՛ նկարագրութիւնը միւսին որպէս լրացուցիչ դրուած է կար-

ծես : Այնպէս որ կարելի է անունները վերցնել եւ ամբողջութիւնը տալ որպէս մէկ նկարագրական պատկեր ճանապարհի, ծառի, երազի, խաւարի, սարսափի, խորհրդաւոր դղեակի, դերեզմաններու, ուրուային տեսիլներու, սեւաւոր կռունկներու եւն : Ուրիշ բացատրութեամբ մը կարմիր բոնութեան մէկ սիմպոլն է Արցունքի Հովիտը :

Գոռար է որոշել թէ հեղինակի ձգտումն է թէ ոչ հոգիէ հոգի երկարաձող կապն է որ բնապարար փշրին կ'անշնէ այն ծառի մօտէն, ուր նստած են Ասլան ու Հիւրի եւ կը դըդէ փշրին որ այդ պարտասած ճամբորդները իր տունը հրաւիրէ . մինչ երեւան կ'ենէ վերջէն որ Ասլան փշրիի որդին է :

«Արցունքի Հովիտ»ի յատակագլիժը պատրաստած ատեն Ահարոնեան յայտնապէս նպատակ ունեցած է տալ յեղափոխական առաքելութեան վսեմութիւնը : Այս նպատակով ալ նոյն խմբէն թրծած է Ասլանը, Հիւրին, Սուբէնը, Բարդէնը, Նազիկը եւն : Իսկ գլխաւորաբար Ասլանի հակընդդէր տիպը տեսած է Ռէյս-Մնօի մէջ, որ կը խորհրդանշէ պահպանողականութիւնը՝ համազօր ստրկամտութեան :

«Արցունքի Հովիտը» իբրեւ ճառախօսութիւն արժէքէ զուրկ չէ անշուշտ եւ իբրեւ այդպիսին՝ կարելի է հաւատքով արձանագրել Ասլանի կտակը .— «Մա'յր, թաղիր եւ այս զաւակիդ... մայրերը շատ պիտի թաղեն, մինչեւ կը գայ այն միւսը . ազատութեան պատուանդանը զարհուրանքից եւ արիւնից է շաղախուում»... :

* * *

Սլացք ունեցող տպաւորութիւններու շքեղ գանձարան մըն է Խալիլայումը՝ ուր Ահարոնեան խաւական ամբողջ գեղարուեստն է խտացուցեր կարծես : Այս երկին մէջ կենդանի, վառ գծերով նկարագրուած են Խալիլոյ ճարտարապետութիւնը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը : Այս երկով մարդ որոշապէս գաղափար կը կազմէ Վան-Դիկի, Բուբէնսի, Անճելոյի, Բաֆայէլի, Լէօնարտօ Վինչիի եւ այլ արուեստագէտներու եւ անոնց երկերու մասին : Անով կը ծանօթանանք նաեւ պատմական շքեղ տեսարաններու, շէնքերու, աշտարակներու, կամուրջներու, եկեղեցիներու՝ պալատներու : Ահարոնեան իր այս երկը օծած է պատ-

մական դրուագներով, լուսաբանութիւններով, փիլիսոփայական խոհերով, առողջ եզրակացութիւններով :

Յայտնապէս ներշնչումով դրուած երկ մըն է Իտալիայումը : Ահարոնեանի ոճը բնաւ անկում չէ կրած այս գործին մէջ . իր ընդգրկած նիւթին պէս ոճն ալ վսեմ է միշտ :

Հայ գրականութեան ճանապարհորդական գիրքերու մէջ անդուգական գոհար մըն է Ահարոնեանի Իտալիայումը՝ որ թէ՛ հրաշանդիչ է եւ թէ՛ գեղարուեստական՝ բառին գրական առումովը այս անգամ :

Դիտելի է, սակայն, որ այս պատմական երկիրն իսկ՝ իր չքեղ տեսարաններով՝ անդօր է մշտապէս կարթելու Ահարոնեանը՝ որ սապէս կը վերջացնէ իր երկը .— «Գիղեցիկ է Իտալիան, հարուստ է գեղարուեստով, վերին աստիճանի հետաքրքիր, բայց աւելի հեռու մեր երկիրը կայ... : Մնա՛ս բարի Իտալիա»... :

Ահարոնեանի սոյն երկի եւ անոր գործածած կենդանի, խօսուն, պատկերալի ոճի մասին գաղափար մը տուած ըլլալու համար Միքայէլ Անճելոյի Մովսէսի նկարագրականէն կ'արտագրեմ մէկ քանի հատուածներ .—

«... Արդարեւ Մովսէսը դարերի խաւարի միջից դուրս է սողացել եւ ցցուել է այնտեղ իշխանական եւ մարգարէական բոլոր վեհութեամբ : Անպատենրի թափառական ցեղերի ծեր ու վիթխարի նահապետը պատրաստուում է վեր կենալ նստած տեղից, արդէն ձախ ձեռքով հաւաքել է իր վերարկուի լայն փէշերը եւ աջով բռնել է տասնարանեայ պատուիրանի տախտակները . կիսով չափ յենել է մի ոտքին, որ ծալել է թեթեւ կերպով : Դա մի իսկական հովիւ է, յաղթ իրանը ծածկւած է մի երկար թիկնոցով, որ հարուստ ծալքերով իշխում է ծնկների վրայ, բայց թոյնելով աջ ոտքը ծնկից վար . սրունքի վրայ երեւում է զանկապանը : Բազուկների եւ ձեռքի թաթերի վրայ անատոմիական ճշգրտեամբ զգագրւում են մանուածապատ երակները, իսկ ջլուտ կուռը ասես ձուլուած է երկաթից : Նայելով նրան, մարդ սպասում է, թէ ահա նա կը վեր կենայ, ոտքի կը կանգնի, որոտալով դուրս կը թափէ ինչ կուտակուած է սրտում, ինչպէս մութ ամպերից ճայթող փոթորիկ : Նրա զայրացած ու մռայլ դէմքը դարձած է դէպի ձախ, եւ նա նայում է այնպիսի չեչտով, աչքերի մէջ այնքան զայրացկոտ կենդանութիւն եւ եռանդ . կայ,

որ մարդ ահամայն նայում է դէպի նոյն կողմը, ուր նրա շնչտակի հայեացքն է սեւեռած :

... Հարուստ ու թաւ միրուքը, որ թափւել է մինչեւ ծնկները, կախկիւսել է ոլոր ոլոր, հաստ պատրոյգներով, իսկ դէմքն ասում է, թէ այդ ծեր սրտի մէջ այնքան զայրոյթ է կուտւած, որ բաւական է զսպելու ամենախելագար ամբոխի ամենաանարգ գծութիւնները :

... Դա մի հովիւ է, բայց միեւնոյն ժամանակ մի մարգարէ, մի դատաւոր, մի արքայ : Ամբողջ հրէութիւնն է նա, աննկուն, անխորտակելի, որ քաջ է տալիս իր գոյութիւնը կեանքի անապատներում, ինչպէս Մովսէսն իր այս բազմածալ վերարկուն... Դա այն դէմքերից մէկն է, որոնք մի գերագոյն ներշնչումով զարհուրելի ու սքանչելի պարտքն են յանձն առնում երկնքի առաջ երջանիկ դարձնել մի ժողովուրդ՝ հակառակ այդ իսկ ժողովրդի կամքի :

* * *

Շվէյցարական Գիւղը Ահարոնեանի մէջ երեւան կը բերէ գմայլելի դիտողն ու խոր ուսումնասիրողը : Այստեղ Ահարոնեան կը յայտնուի գործնական մտքի տէր գրողը՝ որ չի խորշիւր թիւերէ ու թուականներէ : «Շվէյցարական Գիւղը» ոչ միայն ընթերցանութեան հաճելի գիրք մըն է, այլ եւ գերազանցապէս օգտակար ու թելադրիչ երկասիրութիւն մը : Ահարոնեան այս երկով բաղդատութեան կը դնէ Շվէյցարական գիւղն ու հայկական գիւղը եւ կը մատնանչէ այն հսկայ տարբերութիւնը որ կայ այս երկուքին միջեւ : Կը նկարագրէ Շվէյցարական գիւղի կոկիկ տուները՝ որոնց առջեւ կը տարածուի պարտէզը : Այս տուները պաշտպանելու համար ոչ պահապաններ կան եւ ոչ ալ՝ դամբուր. շնիկը տան զարդ է միայն : Գիւղը խաղաղութեան ու քնքշութեան մէջ կ'ապրի ցերեկ թէ գիշեր : Ան ունի կոկուած, շինուած ճամբաներ՝ որոնք բնականաբար մեր կելիշի-կիւզի ճամբաներուն եւ խարխուլ կամուրջներուն չեն նմանիր : Այդ գիւղին բնակիչները բարեհաճ են օգնելու օտարականներուն, ճամբայ ցոյց տալու անոնց : Անոնք տոգորուած են համայնական գործակցական ոգիով : Անոնց կղերը ուսեալ է ու խօսիլ, քարոզել գիտէ : Անոնց գերեզմանատունը ծառազարդ է, մերիւնին պէս լերկ չէ : Անոնց դաշտերը առանց պահապանի կը մնան, յանձնուած՝ հասարակաց

խնամքին: Գիւղը օրը երեք անգամ սուրհանդակ (փութա) կ'ու-
նենայ: Նամակներն ու ծրարները կը բերուին կամ կը տարուին
երկձի կառքով մը՝ զոր կը վարէ միակ կառապան մը՝ առանց
ոեւէ զինեալ պահակի: 20-30 ընտանիք ունեցող գիւղ մը կը ստա-
նայ 52 թերթ, ունի իր թատերական շէնքն ու բեմը, ունի իր սե-
փական դպրոցը, սփօրթը, խոշոր ժամացոյցը. կը հրատարակէ
իր տեղական թերթը:

Ահարոնեան յետոյ կը խօսի Զուլեյերիական պետական կազ-
մի մասին, կուտայ այդ երկրի ազատագրութեան պատմութիւնը
եւ արեւելեան քաղաքակրթութեան վրայ արեւմտեանին ըրած
յառաջդիմութիւնը ցուցնելով կը փակէ իր գիրքը հաւատով լի իր
աչքերը յառած ապաւային...:

* * *

Պատերազմի ընթացքին հոս հոն հրատարակած իր ճառերու
մէկ ամփոփումն է «Հայրենիքիս Համար»ը՝ որուն կտորներէն ու-
մանք, ինչպէս «Հայրենիքը իմ ներքի ինձ» եւն, յաճախ կ'արտա-
սանուին մեր բեմերուն վրայ, խանդավառ տրամադրութիւն ըս-
տեղծելով ներկաներուն մէջ: Այս երկի ուրիշ մէկ կտորը՝ Անա-
զանքը՝ իր ատենին հրատարակուեցաւ ոչ միայն Կովկասի, այլ եւ
արտասահմանի՝ ինչպէս նաեւ Ամերիկայի բոլոր հայ թերթերուն
մէջ:

Ապրուած յուզումներու հարազատ արձանագրութիւնն է
«Հայրենիքիս Համար»ը, եւ այդ պատճառաւ ալ՝ խորապէս տը-
պաւորիչ: Ահարոնեան՝ հակառակ այդ օրերու ճնշող ծանր մըթ-
նոլորտին, այս երկին մէջ ալ կը յայտնուի հաւատաւոր՝ յոյսի,
լոյսի հայրենիքին, հաւատաւոր՝ պատմութեան լուռ նեմեղեղա-
յին, հաւատաւոր՝ Արդարութեան ու Ազատութեան յաղթանա-
կին, հաւատաւոր՝ մեր զոհաբերող զինուորներուն: Ահարոնեան
դէմ կ'արտայայտուի լքումի ու յուսախաբութեան՝ վարդապե-
տելով թէ «անիրաւութիւնն ալ իր սահմանն ունի, ինչպէս եւ ազ-
նիւ յոյսը՝ իր պահը»:

«Հայրենիքիս Համար»ը աղաղակող փաստ մըն է ամէն ա-
նոնց դէմ՝ որոնք շնականօրէն լալկանութիւն միայն կը գտնեն Ա-
հարոնեանի մօտ:

* * *

Ահարոնեանի յետ պատերազմեան երկերուն անցնելէ առաջ

կը վախաւքիմ ներկայացնել խորհող, մտածող Ահարոնեանը՝ իր տա կամ նա — պատերազմէն առաջ թէ վերջը լոյս տեսած — գըրքերէն քաղելով մտքեր՝ որոնցմէ բռնունքով սփռած է հեղինակը իր ամէն սեռէ գրութեանց մէջ:

Գեղեցիկ կ'ընը մի սփինքս է մեծ ճանապարհի վրայ եւ նրա առեղծուածներից խուսափիլ անհնարին է:

Կեանքը իր ամենապարզ արտայայտութիւններով անգամ խճողուած բախտերի մի ցանց է, ուր մէկի ուրոյն, ըստ երեւոյթին միանգամայն անկախ շարժումը՝ միւսի համար անակնկալ ու վճռական դիպում է:

Տիեզերքում ոչինչ եւ ոչ ոք բացառապէս իր համար չի շարժուում, ինչպէս որ ծովի ոչ մի ալիք օղակ չի կազմում առանց բիւրաւոր ուրիշ ալիքներ հրահելու:

Երբ տղամարդը կարկամուում է մի կնոջ առաջ, վստահ կարող է լինել, որ հոգին գործում է անօրինակ ուժգնութեամբ, ինչպէս հէնց նոր վանդակի մէջ դրած թռչնակ, որ թպրտում է չըւրս թռչելու համար:

Տարօրինակութիւն չիկայ աշխարհում, որովհետեւ հաստատուն, յաւիտենական օրինակ նոյնպէս չկայ:

Երեւի կեանքը, իրականութիւնը նոյնպէս իր երազներն ունի, շատ անգամ աւելի գեղեցիկ, աւելի գրաւիչ քան քնի երազները:

Իսկական գեղեցկութիւնը կեանքի մէջ իրագործուած բարիքն է: Անհատական երջանկութիւնը մի անկարելի ցնորք է, երբ կեանքն իր ամբողջութեամբ ցաւազին ճիչերի, խեղդուած հառաչանքների մի հսկայական համերգ է:

Փախուստի ժամանակ ամէն տեսակ բեռ կարելի է ձգել ճանապարհին, բացի այն, որ մենք կրում ենք մեր հոգում:

Մանուկներին համար մայրերը բնութիւնից բարձր էակներ,
հրեշտակներ են:

Ծննդաբերութեան դաղտնիքի առջեւ հոգիներին բնազդն իս-
պառ խաւար է:

Հզօր արուեստի ստեղծագործութիւնը մի անդադրում երգ է
քարի:

Ահա այդ լուռ ու խորհրդաւոր երգին անծանօթ է գիւղի ան-
արուեստ ու խղճուկ կառուցուածքը: Ձարքաչ աշխատանքի պատ-
կերն է այն:

Աշխարհի ամենաթշուառ հիւղակն իսկ, ուր մանկութիւնն է
ծւարել մի մօր ծոցում եւ մի հօր հովանու տակ, անէծք չէ, այլ
օրհնութիւն, վասնզի խանձարուրից մեր էութեան մէջ գրոշմուղ
իւրերը հոգի ունին, որ մեր հոգու մասերն են:

Հայրենի տուն ու Հայրենիք անցած ու գալիք բոլոր սերունդ-
ների հոգու ոսկէ կաղապարն են:

Երեսան ո՛չ երէկ ունի եւ ո՛չ վաղը. նրա այսօրը յաւիտեան
է:

Գիրքը կենդանի էակ է, լուռ ու խոհուն:

Գեղեցիկութիւնը մահու կախարդանքն ունի. մարդու զարհու-
րելի ճակատագիրն է խորտակել ու վիռլիացնել, ինչ որ գիւթում
է մեզ:

Մանուկներին հոգին կողոպտողը մարդկանցից յետինն է:

Կանացի սէրը միայն մայրութիւնն է. անգամ առաքաւտում,
ուր բնութիւնը պօրթկում է վայրադօրէն եւ նրա էութեան խոր-
քերը հրդեհում, կինը իր սիրածի բնագդական մայրն է:

Մանկութեան վէրքերն էլ երազների պէս են, մէկից միայն
յուշ է մնում, միւսից՝ սպի...:

Աւանց սիրոյ ամէն ամուսնութիւն նդովք է :

Քաղաքակրթութիւնն առանց հերոսութեան մեղկութիւն է ,
հերոսութիւնն առանց քաղաքակրթութեան վայրենութիւն է :
Կատարեալ ազգը քաղաքակիրթ պիտի լինի եւ հերոսական միա-
ժամանակ :

Վա՛յ այն ազգին՝ որ մեռնել ու մեռցնել չը գիտէ մի վսեմ
գաղափարի համար :

Կեղծիք է քաղաքակրթութիւնը քանի նա չի իջել մինչեւ
վաստակաւորի յետին խրճիթը :

Յեղական ատելութիւնը մարդկային ամենագարչ , ամենա-
անարգ գգացումն է :

Մի երկրի ժողովրդի բարեկեցիկ վիճակն ու խեղճութիւնը
գիւղական դասակարգով պիտի չափել , այն մութ ու մոլոր ամ-
բոխով , որ իր խակական վիճակը , իր խեղճութիւնը ծածկելու ար-
աւեստը չը գիտէ եւ չի իմացել երբեք :

Դարեր կան , որոնց զուարճութիւններն էլ ահաւոր են մեզ .
ապագայ դարերն էլ չե՞ն սոսկայ , արդեօք , մեր ժամանակի սե-
րնդի «զուարճութիւններից» ու վայելքներից . արեան եւ մսի
կուլտը դադարե՞լ է արդեօք : Իդէայի յաղթանակը դանդաղ է
կատարւում , ի՞նչ փոյթ . ապագան նրանն է :

Գեղարուեստն Իտալիայում կրօն չէ , բայց կրօնը գեղար-
ուեստ է եւ երկուսը միասին կազմում են այն , ինչ կազմում է ի-
տալացու հոգեկան աշխարհի հիմունքը ,— յափշտակութիւն դէ-
պի իտէալը եւ սէր դէպի գեղեցիկը :

Պատմութիւնը դարերի միջից թաւալւում է ոճիւրներով ու ա-
րիւնով ծանրաբեռնած : Միտքը մերթ կոխկոտւած եւ ջարդւած ,
մերթ յաղթական ու փրկարար , յամառ կերպով իր ճանապարհն
է հարթում բոլոր այդ դիակներից , բոլոր այդ արիւնից , բոլոր

այդ ոճիւրներէից բարձր: Ասպազայ սերունդները դառնութեամբ ողբում են հայրերի սխալները եւ նախատինքով կնքում յիշատակը խղճի եւ մտքի ազատութեան թշնամիների:

* * *

Զինադադարէն ասդին լոյս տեսած՝ Ահարոնեանի գլխաւոր երկերն եղած են շամբորդը, Իմ Գիրքը (հատոր Ա. Մանկութիւն) եւ Կարօտ Հայրենի:

Շամբորդը կը բաղկանայ երեք պատմուածքներէ, որոնց վերջինի — Երբ ձիւնն իջնում է — մասին ակնարկեցինք ասկէ՝ առաջ: Միւս երկու կտորներն են շամբորդը եւ Ղէզօի Արտը:

Շամբորդի մէջ գլխաւոր տիպն է Սօղոն, արգիւնք Ահարոնեանի սուր դիտողութեան, ճարտար թափանցողութեան եւ ակնախտիղ արուեստին: Հասարակ տիրացու մըն է Սօղոն որ ընթերցանութիւններու ատեն բառերը կ'ուտէ ու այդ պատճառաւ ալ տէրտէրին զայրոյթը կը հրաւիրէ իր վրայ: Ան՝ քառասուն տարի ամբողջ եկեղեցիին խունկին ու ծուխին մէջ ապրելով հանդերձ՝ դեռ չէ կրցած ինքանկախ դիրք մը ստեղծել ու բաւականացած է ուտելով ուրիշին հացը, հագնելով ուրիշին հագուստը, աչքն յառելով ուրիշի դրան: Ասոր բովանդակ դառնութիւնը Ահարոնեան պատկերացուցած է հետեւեալ կենդանի նկարագրականին մէջ.—

«Ձը պրծանք էլի՛, քո մեռելներից, ճչաց կիներ շնչակտուր, հեւալով, ու ոտքով դէն չպրտեց չրջագլեստը.— ոտքից գլուխ մեռելի շորերի մէջ ես ու չկշտացար, էլի. գրողը տանի պառաւ Հէփօին էլ, ամէնքին էլ. էլի պատանք ես բերել, մեռելի շո՞ր. դու էլ մարդ ես, փափախ ունիս գլխիդ... Ի՞նչ մարդ ես, անունդ ի՞նչ է, անունդ, տիրացո՞ւ ես, ժամկո՞չ ես, մեռել լուացո՞ղ, գերեզմանափո՞ր, քէլէխ ուտո՞ղ, դռների շուն ծեծո՞ղ ... ո՞րն ես, ո՞րը... մէկը մէկից սեւաւոր... մէկը մէկից անպատիւ... անունդ ի՞նչ է, անո՞ւնդ»...:

Սօղոն.— «Ես էլ... ես էլ՝ տիրացու, ժամկոչ, ամա մա՛րդ եմ, մի հատ անուն ունիմ, մա՛րդ, մա՛րդ, հասկցա՞ր կնի՛կ, մա՛րդ եմ, ումի՞ց եմ պակաս. ժա՛մ եմ ասում՝ արդար բան է. զանգն եմ քաշում՝ աղօթքի համար է. մեռել եմ թաղում՝ հոգու բան է, ի՛մ հոգու, իմ մեղքն ի՞նչ է, այ կնիկ, ասր հոգի ունիս,

չէ՞ ամէնքիս դատաստան է սպասում վերելում , ո՞ւմ հացն է մե-
րինից հալալ»... :

Թանձր դառնութեան հակադիր այս աղօտ սիրտին մէջն ալ
սակայն թոյն կը խառնէ ճակատագիրը .— օր մըն ալ այդ կողմերը
կը յայտնուի Յուսո անունով ճամբորդ մը՝ որ իր անորոշաւոր
երաժշտութեամբ տակաւ առ տակաւ կը գրաւէ Սօղոնի դիրքը ,
Սօղոնի տեղը , անոր ձեռքէն խլելով նոյնիսկ Դոնքացէ՛քի արտա-
սանութեան արտօնութիւնը՝ որ անոր վերջին երազն էր մնացեր
— չքնաղ երազը անոր գերազանց իշխանութեան՝ որով վայրկեան
մը կը տիրէր հաւատացեալ ժողովուրդին վրայ , ինքզինքն Աստու-
ծոյ մը փոխանորդը , Անոր համազօրն զգալով : Այս իշխանու-
թեան կորուստը լախտի մը պէս կ'իջնէ Սօղոնի անվնաս փառասի-
րութեան գլխուն եւ զայն կաթուածահար կ'ընէ :

Ահարոնեանի այս խօստուն , խորագդեցիկ էջը կարդալով մարդ
կարծես կ'ապրի այն թախիժը՝ զոր կ'ունենայ չէնքի մը թաւալ-
գլոր անկումին առջեւ... : Այլ այդ թախիժին կը յաջորդէ միւի-
թարութիւնը՝ խորհելով թէ պէտք է իյնան հին չէնքերը , որ-
պէսզի կարելի ըլլայ նորերը կանգնեցնել անոնց տեղ... :

Սէմպօլի՛ք , զմայլելի էջ մըն է Ղէզօի Արտը՝ որուն նմանը
դժուա՛ր թէ մեզ տրուած ըլլայ կարդալ ուրիշ ոեւէ տեղ , ոեւէ
լեզուով : Ահարոնեան այս կտորով կը շահի գրական անուն մը՝
զոր դարեր չեն կրնար սրբել : Մեզ համար ասիկա իր գլուխ գոր-
ծոցն է : Հոյին սէրը , հոյին կարօտը , հոյին համը , հոյին հոտը ,
հոյին քաղցրութիւնը , հոյին ընտանութիւնը ասկէ աւելի նկա-
րադրել զրչով , ասկէ աւելի կենդանի խօսքով պատկերացնել կա-
րելի չէր : Ու Ահարոնեան այս կտորին մէջ սիմպօլ ալ դրած է :
Բայց այդ սիմպօլը դրուած է այնպիսի նրբութեամբ , այնպիսի
քնքշազեղ հպումով , որ ձգտումի ամէն հետք իսպառ կորսուած
է : Հայ դրականութեան փառաւորապէս էջերէն է Ղէզօի Արտը ,
թերեւս ամենէն փառաւոր էջն է այն : Ու որպէսզի մեր այս հա-
ւաստումը չափադանցութիւն չնկատուի , հոս մէկ քանի յատկա-
նշական հատուածներ յառաջ կը բերենք այդ սրտագրաւ խորհրդ-
դանշանական պատմութեան .—

«Անհող , աղքատ , մշակ ծերունին Գէլօ չէր կարող մնալ :
Դա շատ էր : Եւ գիւղը անուանեց նրան... Ղէ-ղօ :

... Ու զգում էր որ Ղէշօն անուն չի: Նա իր խեղճութեան, իր աղքատութեան, ամենօրեայ երեստըւանքն է: Ղէշօն իր ծանր, թանձր կարկատած կօշիկներն են, որ անծայր, փոշոտ ճամբաներէն կատղած շան պէս իր ոտներն են կրծոտում տարիներից ի վեր ու մինչեւ մահ պիտի կրծեն: Ղէշօն՝ իր տասն տեղից կարկատած, զգգւումած վերարկուն է, որ, ո՞վ գիտէ, ե՞րբ, ո՞ւր, ո՞ր սպանուած զինուորի վրայից է հանել վաճառորդը: Ղէշօն իր այս ցածրիկ, մրոտ, ողորմելի խրճիթն է, ուր ձմրանը բոլոր ցուրտ հողմերն են խաղում, սառնամանիքներն են ճարճատում ու աշնան ու գարնան անձրեւներին առաստաղից սեւ կաթիլներն են ծորում սեւ հոգսերի պէս: Ղէշօն իր թշուառ, տանջուած իշուկն է, կողերը սղմած, պոչը ցցուած ահագին բեռի տակ, կիսաքաղց ու տրտում կենդանին՝ որ զոռալն իսկ մոռացել է: Ղէշօն իր ամբողջ սեւ գոյութիւնն է, իր կեանքը, իր ընտանիքը:

... Թողնում էր (Ղէշօն) մաճը յաղթական ու քրտնաթոր, կռանում էր, մի բուռը խոնաւ հող վերցնում, հոտոտում, արեւին ցոյց տալիս: — Ի՞նչ հող է, բրինձ, բրինձ... մարդ ուզում է ուտի:

— Մարդ լինես հողածին ու մեռնես հողին կարօ՞տ — վա՛խ Աստուած, մրմնջում էր նա:

— Հը՞, ի՞նչ կ'ասես հա՛յլան, դառնում էր նա իշուկին, — դաշտերը տեսա՞ր, ինձ ու քեզ բան չի հասնի...

Անհնարին է այսպէս մեռնել, գերեզմանի վրայ ի՞նչ կը գըրեն — «Անհող մեռե՞լ, Ղէշօ՞»...

... Եւ մի օր գարնանը, հեռաւոր դաշտերում, քարքարոտ բլուրների ստորոտներում, գիւղի երկու մեծ առուների միացման տեղում երեք հոգի երեւացին՝ ծերուկ Գէվօն, իր կի՛նն ու աղջիկը. տրտում իշուկն էլ մի կողմում արածելիս: Ամայի, եռանկիւնի մի տափ էր այն, ուր փուշ ու տատաակ էր բուսնում եւ վառելիքի ծառայող վայրի մացառներ միայն: Աղաչատ, անպէտք հող էր: Բայց հնար էր այդ հողը քաղցրացնել, եթէ երկու առուները եղբերը փակող բարձր թմբերի տիղմով բարեխառնուէր:

Դաժան, անյոյս աշխատանք, որ գիւղում ոչ ոք չէր յանձն առել, եւ տափը մնացել էր լքուած, անմշակ: Ահա այստեղ էր Գէվօն վճռել իր արտը ատեղծել: Մի ամբողջ տարի տեւեց այդ աշխատանքը: Դիւղացիք գիտում էին թերահաւատ կամ հեզնական

ժպտով : Չար կատակների , ծաղրի նիւթ էր «Ղէղօի Արտը» : Ամէն զժուարին դործ այդ տարի կոչւում էր «Ղէղօի Արտ» : Ում սայլն էր կտորւում , կամ կովը մոլորւում , ում կինն աղջիկ էր բերում , կամ արտը կարկուտ էր ծեծում , ասում էին եղաւ «Ղէղօի Արտ» :

Ծերունին սակայն չյուսահատուեց : Իր կնոջ ու աղջկայ հետ ամայի , չոր տափի փուշ ու տատասկը քաղեց , քարերը հաւաքեց , մէջքով առունների եզրի տղմոտ հողը կրեց , փռեց տափի երեսը , դար ու թումբերը հարթեց , փոսերը լցրեց ու բացեց մի հարթ , եռանկիւնի հրապարակ , փրփրած , փխրուն հողով :

Ծերունու եւ իւրայինների ծնկները մաշուեցին , եղունգները փշուր փշուր եղան , մատները փշերը կրծոտեցին եւ կրունկները տատասկները : Ու այդ գնով նա շորթեց բնութիւնից «Իր արտը» ու կանգնած գլխին , խորունկ շունչ առաւ :

Կանգնած նայում էր արտին... : Ու կ'ուզէր գուրգուրել , գրկել , համբուրել այս կանաչաւէտ հողը ու լուծուել նրա հետ : Սրտի անհուն զեղումից նա ծունկի եկաւ , գլխարկը հանեց , կողքը դրեց , երեսն ու միւրուքը քսեց սառը կանաչներին , հոտոտում էր ու համբուրում...

Յետոյ վեր կացաւ եւ գնում էր որպէս գիւղի տէրը , հպարտ ու ինքնիշխան :

Այդ ուրախ սրտով գինետուն մը կը մտնէ եւ կը սկսի խմել . ուրախութենէն բաժակ կը հրամցնէ նաեւ գլիր Հայրոցին , մինչ սա չարակամօրէն հարց կուտայ .—

«Բանի՞ օրավար է արտդ , Գէվօ՛ ախպէր» : Հարցը չար էր : Նա լաւ գիտէր որ Գէվօի արտը հաղիւ կէս օրավար է : Բայց Գէվօ կը պատասխանէ .—

«Գլի՛ր Հայրօ , արտս սրտիս չափ մեծ է , իսկ սիրտս... հա , սիրտս հարիւր օրավա՛ր է , հարիւր օրավա՛ր»...

Գէվօի ուրախութիւնը փորը կը մնայ ահայն : Հաղիւ քիչ մը շունչ կը քաշէ ահա տէրութեան հարկը խրտուիլակի պէս կը ցըցուի իր առջեւ : Անողորմ է տէրութեան պահանջը ,— «կա՛մ էջը , կա՛մ արտը» : Երկուքն ալ սիրելի են Գէվօին , երկուքէն ալ բաժնըւել ծանր է իրեն համար . էջն իր տանջակիցն է եղած , այլ արտը ինքն իր սեփական ձեռքերովն է ստեղծեր : Ու ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ պահանջկոտ ուխտին .—

«Աղքատ եմ ու մշակ, ուէ՛ս, հա, շատ աղքատ, բայց քո հացը չեմ կերել, ուէ՛ս... ոչ ոքի տուն չեմ քանդել, ուէ՛ս... Մշակ եմ ու աղքատ, ուրիշի քրտինքով չեմ ապրել, ուէ՛ս, վաստակ եմ արել, արդար վաստակ. արտի տէր եմ. ճակտիս քրտինքով հողն եմ թրջել, հողիս եմ դրել այնտեղ, ուէ՛ս, սի՛րտս, սի՛րտս, չեմ տայ քեզ արտը... էջը ձեզ, ծախեցէ՞ք, քե՛զ ուէս, ծախի՛ր էջը, արտը չեմ տայ, չեմ տայ... Գնա՛ խեղճ անասուն — դարձաւ էջին — գնա՛, դուն էլ արտին մատաղ, գնա՛, գնա՛, գնա՛»...»:

Լայնցուցէ՛ք հիմա այս էջին սահմանները, տուէ՛ք անոր ազգային գոյն ու սխալօլը մարմին կ'առնէ. բայց առանց այդ սիմպօլին ալ հողի ու հողուորի սրտակցութեան անմեռանելի յիշատակարան մըն է ան:

* * *

Իմ Գիրքը՝ որուն Ա. հատորը միայն լոյս տեսած է ցարդ, իր մէջ պիտի ամփոփէ Ահարոնեանի կենսագրութիւնն ու յուշերը: Ա. հատորը կը պարունակէ հեղինակի կեանքը՝ մինչեւ անոր տասներկու տարեկան հասակը: Այստեղ Ահարոնեան մեզի կը ներկայանայ սուր յիշողութեան տէր պատանեկիկը՝ որուն մըտքին վրայ անջնջելի կերպով տպաւորուած են մանկութեան դէպքերը: Ստոյգ է որ Ահարոնեան զանոնք չի պատմեր մեզի այնպէս՝ ինչպէս պիտի պատմէր 6-12 տարեկան տղայ մը: Ընթերցողը մանկան մը պատրանքը չունենար այնտեղ արձանագարուած դէպքերը կարդալով, այլ ինքզինք կը գտնէ պեխաւոր, նոյնիսկ կարծես մօրուսաւոր դէմքի մը առջեւ, որ յիստնէն անցած է շատոնց: Խորհրդածութիւններ, մտածութիւններ կան հոն, որոնք չէին կրնար հասունցած ըլլալ մանկան մը նորակազմ ուղեղին մէջ: Բայց Ահարոնեան թերեւս գիտակցօրէն սփռած է այդ մտածութիւնները՝ որոնք դիւթական են այնքան եւ որոնցմէ քաղուածքներ ներկայացուցինք մենք «Ահարոնեան-Մտածող»ի բաժնին մէջ:

Ահարոնեանի «Իմ Գիրքը» փոփոխական կենսագրական չոր ու ցամաք նօթերու արձանագրութիւնը չէ: Այս գրքին ալ Ահարոնեան մէջ պիտի ձեւ տուած է եւ իրօք գիրքը հետաքրքրական հէքեաթի մը պէս կը կարդացուի անձանձրոյթ:

«Իմ Գիրքը»ի Ա. հատորը ցոյց կուտայ թէ Ահարոնեանի դէթ մանկութիւնը տառապանքով, թախիծով լեցուն ժամանակաշրջան մը եղած է: Ահա այն տունը՝ ուր ծնած ու հասակ նետած է

Ահարոնեան. — «Ամէն երեկոյ քնելուց առաջ՝ ու ամէն առաւօտ զարթնելիս, իմ հայեացքը քարանու մէջ մեր տան զոյգ սիւներին, որոնց վրայ անգլթօրէն իջնում էր կտուրը իր սեւ ու թանձր գանգաւածով...: Եւ ո՛չ մի տեղ չեմ ապրել մեր սիւների յարուցած մութ տանջանքի զգացումը, առաստաղի ծանր բեռը պահելու այդ յարատեւ ճիւղը, որ ասես մրմունջ ունի»: Ահա իր եղբոր մահը. — «... Երեխայի անշունչ, փոքրիկ մարմինը պառկած էր մօրս գիրկը, հայրս պաշտամունքի երկիւղածութեամբ ծնկաչոք՝ կամացուկ սրբում էր արցունքները: Ծնողներս դէմ առ դէմ փոքրիկ դիակի վրայից նայում էին իրար անորոշ, մոլոր հայեացքով, նայում էին սպասումի ծանր լռութեան մէջ ասես ականջները ոտնաձայնի...: Եւ չը լացեցի... զարչում էի մահից...: Օրեր անցան, եւ ես սարսափով զգացի, որ մահու ստուերը մեր տունն է. մեռելը տեսայ, չը վախեցայ, եւ այժմ երկիւղ էի ըզգում աւելի, քան եղբորս մեռած օրը: Տան բոլոր անկիւններից նա նայում էր ինձ դալուկ ու վշտոտ»:

Ահա իր որբութիւնը «... Հայրս, ասես երգով վերակենդանացած, յանկարծ աչքերը բացեց ու շնչաց իր վերջին խօսքը. — «Մըջիւնի պէս... ճամբից դուրս... Հեռու... հեռու... Ասաց ու աչքերը փակեց յաւիտեան...: Զգացի, որ որբ եմ. յանկարծ աշխարհը, շրջապատս, մեր գիւղը, համակ կեանքը դարձաւ ինձ համար հազար գլխանի հրէշ: Ինձ թուաց, թէ այնուհետեւ ո՛վ ուզի՝ ինձ կը զրկի, կը հալածի ու կը հարւածի...: Ես տասներկու տարեկան էի»:

Ասոնց յարակցեցէք նաեւ մեծաւորին, խաբարդարին ձեռքով իր ու իր եղբոր կրած զուլումն ու պատերազմին ու սովին հետեւանքով իր եղբայրակիցներու քաշած տառապանքը եւ յայնժամ դիւրին կ'ըլլայ մականբերել Ահարոնեանի խառնուածքը ու լուծել այն աղնուական թախիծը՝ որ արիւնի բոսոր հետքին պէս կ'երկարաձգի իր գրութեանց մէջ:

«Իմ Գիրքը»՝ բացի ծննդեան, տան, թոնրի, հացեփի, այգիի եւն. նկարագրականներէ, խանդավառութեամբ կը խօսի նաեւ ճրագին, օրօրացին, դարբնացին մասին, որոնց նուիրուած տողերը մէկ մէկ մեղեդիներ են կարծես:

Ահարոնեան՝ իր պղտիկութեանը՝ զրաւուած է նաեւ զգրարութիւն ու անոր գործիքով՝ որոնց սա տողերը նուիրած է. —

«... Ամենից հետաքրքիրն ու դրաւիչը գլորարն էր. ես չեմ յիշում այլ արհեստ, այլ պարապմունք, որ այդքան հրապուրիչ կերպով կեանքի անծայր ցաւը, կարիքն ու աշխատանքը միացընէր գեղեցկութեան, երգին ու արւեստին:

«Սովորաբար գլորարները գալիս էին կռունկների հետ ու նըրանց պէս ցանկալի... Մի ուսից կաշէ պարկը եւ միւսից՝ գործիքը կախած, նրանք անցնում էին դռնէ դռու:

«Ու այդ գործի՛քը, նախնական ճարտարութեան առաջին խղճուկ յօրինուածք:

«Մարդաչափ բարձրութեամբ մի քնար, որ մի լար միայն ունի, ինչպէս աղեղ. լարը կաշէից է ու լաւ մոմած. գլորարը իր թակն ունի հաստ գլխով. ձախ ձեռքով բռնում է այդ քնարի կոթը. աղեղը՝ մէջտեղեց եւ այնպէս, որ լարը բուրդի վրայ լինի, ապա թակով զարկում է լարին, որ ցնցւում է, խլում վարի բուրդը եւ իր դողդոջով պատառ պատառ ցրիւ տալիս, գլում ու մաքրում, փափկացնում: Լարը ծեծւող կենդանու պէս նախ տնքում է, ապա գլղում եւ հեծկլտում եւ գլորարը հարւածում է ու երգում իր հայրենի երգերը:

«... Գլորար ու լար մօրս շունչն ունէին, օրօրի նոյն գգուանքն ու քնքշութիւնը, նոյն երազական անորոշ զգացումն էին յարուցանում իմ հոգում, նոյն խորունկ տրտմութիւնը: Երբեմն դադար էր առնում գլորարի երգը, այն ժամանակ թակի հարւածների տակ լսւում էր մենակ գործիքի վնգվնգոցը, վայրագ ու մղկտան միաժամանակ. — դեղը, դեղը, դառւ, դը՛ղը, դեղը, դառւ: Դառւ, դառւ, դառւ, դը՛գգ...: Ապա խառնւում էին իրար բոլոր այդ ձայները, մերթ արագ, մերթ դանդաղ, մերթ բարձր ու թաւ դառւ, դառւ...:

«Ժամերով կծկւում էի գլորարի կողքին եւ լսում նրա գործիքի տնքոցն ու իր երգը»:

Մեր բաղձանքն է որ շուտով հրատարակուին նաեւ «Իմ Գիրք»ի մնացեալ երեք հատորներն ալ՝ որոնց շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ աւելի ճշգրտիւ վերլուծել Ահարոնեանը:

* * *

Խոր գգացմամբ եւ յայտնի յուզումով գրուած անյանգ այլ չափածոյ գրութիւններու մէկ ամփոփումն է Կարօտ Հայրենին՝

ուր յաւէտ ենթակայօրէն նկարագրուած են Հայրենի Տունը, Արաքսը, Մասիսը, Արարատեան Դաշտը եւն. : Իրօք Ահարոնեան՝ հոգիին մէջ մէկ աստղ ունի մշտաւառ. — Կարօտն Հայրենի՝ զոր եւ ոչ մէկ աստուած կարող է մարել : —

«Հանգչում է ահա, ծաբար փառքի,
Եւ սէրը փոքորկոտ,
Եւ կիրքը խոստո
Եւ տենդը պայքարի,
Եւ յաղթանակի հմայքը պատրիշ .
Միացող վերքի կսկիծը խոհուն,
Մնում է միայն կարօտն հայրենի,
Աւեր տաճարի կանթեղ պլպլան,
Մի անմահ կրակ,
Որ գերեզմանիս մէջ իսկ կը միայ,
Թէ Այրաբատի ծոցում չը հանգչիմ,
Եւ Արաքսը չօրօրէ քունս յաւերժական» :

Կարօտ Հայրենիի մէջ ալ Ահարոնեան կը պահէ իր հաւատքը՝ որ սկիզբէն իսկ ուռեցողքեր է անոր թոքերը : Կարի սրտառու չէշտ մը կայ Սուերներն իջնում ենի մէջ, ուր Ահարոնեան կեանքի իր վայրէջքը կը դիտէ : Ահարոնեանի յոյսերը, մտածութիւններն ու հաւատքը խտացնող, մեկնաբանական էջ մըն է այս զոր կ'արտագրենք հոս եւ անով ալ կը փակենք մեր ներկայ տեսութիւնը. —

«Կեանքիս արեւը քեֆեց դէպ մուտքը,
Սուերներն ահա իջնում են հանդարտ,
Մագերիս մէջ արծաթ քելեր են շողում,
Մօտալուտ ճմրան գունատ քանքերներ,
Էլի մի դուռ է, փակում է անդարձ :
Աստուած է հսկում, երբեք չի քացի .
Ափսոսանք չունիմ, ոչ տրտունջ ցաւի .
Աստուրից անդին պատրանք է գունատ,
Արծաթ պսակով ֆակտունիս պատած .
Փակ դռան առջեւ մեմ լուռ ողջակէգ
Մի անյայտ ձեռքով, որ կեանքն օրօրեց

Մինչեւ որ սէրն ու ցարը յագեցան :
Ափսոսանք չունիմ եւ ո՛չ տրտմութիւն ,
Զէ՞ վերջալոյսի ցալֆերը անուշ
Հրկիզուած սրտի կայծերն են յետին ,
Կատարուած աղօթք կեանքի խորանում .
Փա՛նք քեզ մայր բնութիւն , դու միայն գիտես
Մեր ակիւքների արծաթ շողերով
Մահը զարդարել եւ անէութեան
Սարսափը մեղմել մշուշիդ ֆոզով :

.....
Կեանքի արեւը դէպի մուտքն իջաւ ,
Հրկիզուած սիրտս դեռ կայծեր ունի ,
Եւ ամէն մի կայծ՝ մի աստղ հաւատի .
Թողէ՛ք որ առանց ցաւի ու լացի
Դէպ անէութեան մշուշը դիմեմ
Իմ արեւի հետ , իմ հաւատի հետ»... :

ՂԵՂՈՒՄՔՆԷ

Նաւեր ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

I

Արարատեան դաշտի գիւղերից մէկի փողոցներով ամրան տաք, լուսաշող երեկոյին մի ծերունի էր անցնում՝ առջեւից քշելով մի բարձած էշ:

Ծերունին բարձրահասակ էր, ջլուտ, չոր մարմնակազմով. ալեխառն միրուքը, որ ծածկում էր նրա ամբողջ կուրծքը՝ այնքան թաւ էր ու փարթամ, որ ասես այդ մարմնի ամբողջ հիւթը ծառայում էր յատկապէս այս միրուքի եւ նոյնքան թաւ բեխերի խուրճը սնուցանելու: Եղեղ միրուքի այս շուքին միանում էին նրա թանձր յօնքերը, որոնք երկու կտոր ճերմակ ամպի պէս հովանի էին անում դէմքին: Յօնքերի ստուերի տակ նրա զոյգ մանր ու խորը աչքերը հազիւ հազ պէծին էին տալիս: Նա հազած էր զինուորի մի հնամաշ ու կարկատած վերարկու, որ, ըստ երեւոյթին, տարիներից ի վեր նրա ուսից ցած չէր իջնում, եւ տարուայ բոլոր եղանակների միակ ծածկոցն էր. ոտներին ունէր զինուորի մի զոյգ թանձր ու կարկատուն կօշիկներ, որ նա դժուարութեամբ էր քաշ տալիս աղուրի տաք հողերի միջից. գլխին՝ ոչխարի մորթու մի բրդաթող փափախ, որ էլ ձեւ չուներ:

Նա քայլում էր ծանր ու յամր՝ թեթեւօրէն յենուելով ձեռքի երկար գաւազանին: Երեւի հեռուից էր գալիս: Ծամբաների չէկ փոշին ծածկում էր նրա գլուխն ու միրուքը: Դէմքը արեւառ էր ու յոգնած: Նա մերթ ընդ մերթ յետ էր ձգում գլխարկը քրտնաթոր ճակատը սրբելու համար:

Վերջալոյսի շեշտակի շողերը տակաւին այրում էին. մթնոլորտը բարկ էր ու գետնից բարձրացած փոշին ծաւալում էր

երկնքի տակ անշարժ ու լայնատարած սփռոցի պէս : Խրճիթների ցեխէ պատերն ասես թրծուած էին արեւի ջերմութիւնից ինչպէս մի վիթխարի փռուր մէջ եւ նրանց դորչ, միապաղաղ դոյնը ինչ որ չոր, անյոյս ձանձրոյթի տեսք էր տալիս նրանց : Պատերի ստուերները երկարում էին, եւ տեղ-տեղ դռների առաջ կանայք ու երեխաներ նստոտած էին զետնին մի փոքր զով առնելու համար : Նրանց կողքին ահագին դամբուները պռուկած էին շոգից հեւալով եւ աչքերնին կիսախուփ :

— Գէվօ ապէրն է, Գէվօ ապէրը, — շընջում էին այս ու այն դրան նստած կանայք, հէնց որ երեւում էր Բիրլիական Նահապետի տեսքով այս պարթեւահասակ ծերունին, որ դանդաղօրէն քայլում էր իր իշուկի յետեւից՝ ճամբորդական երկար ցուպին յենուելով եւ աջ ու ձախ բարեւում էր հարեւաններին, ամէն մէկին մի խօսք, մի հարցում ուղղելով :

— Բարի աջողում, Սօնա քուրիկ. երեխան լա՞ւ է :

— Հազար բարի, Գէվօ ապէր. փառք Աստծու լաւ է :

Ծերունին ժպտում էր իր անուշ, բարի ժպիտով :

— Բոստանը ջրեցի՞ք, Սանամ քուրիկ, — դառնում էր նա մի այլ տարէց կնոջ :

— Տղերքը ջրի վրայ են, Գէվօ՛ ապէր :

— Դէհ լաւ է, լաւ է, — ասում է Գէվօն ու անցնում :

Իշուկը՝ տան մօտիկութիւնն զգալով՝ իր քայլերն արագացրեց : Ծերունին ստիպուած էր շտապել :

— Հանդա՛րտ, հանդա՛րտ, ա՛յ հայվան, կը հասնենք էլի, — ասաց նա կարեկցաբար :

Ի զո՛ւր. քանի մօտենում էին՝ կենդանին նոյնքան աւելի էր շտապում. ուռնգերը լայն բացած ու փնջացնելով, տնքալով, հեւալով շտապում էր վայրկեան առաջ տեղ հասնել եւ իր թիկունքն ազատել ծանր բեռից : Եւ իր ճիգերի մէջ կենդանու պոչը ցցւում էր նետի պէս, պարանոցը ձգւում ջղայնօրէն, դուրսը քաշ ընկնում մինչեւ գետին ու ականջները անյուսօրէն ու արագ-արագ ծեծում էին քունքերը գլխի փութիկոտ երերումների հետ համաչափ, մինչդեռ ահագին բեռի տակ դալարուող ոտներն իրար էին խառնուում եւ փոշու ամպեր բարձրացնում : Կենդանին իրաւ խղճալի էր :

— Գէվօ՛ւ ամի, իշիդ զօրը չատ է. ոնց է վզդում :— բոյին նայես չես ասի :

Խօսողը գզիր Հայրօն էր :

— Զինս մալ է, Հայրօ՛ւ, յետեւից չեմ հասնում անիրաւ հայվանի :

Գիւղամիջում մի խումբ մանուկներ՝ բռնած երկու հաւի շուրջը՝ ահագին քրքիջ էին բարձրացրել : Հաւերը միաժամանակ կուլ էին տուել սոխի տերեւի մի շիւր երկու ծայրերից, ու եկել էին դէմ առ դէմ կանգ առել առանց իրար գիջել կամենալու, նայում էին իրար յիմարաբար : Տեսարանը ա՛յնքան հետաքրքիր էր ու ծիծաղելի, որ չորս կողմից կանայք ու աղջկերք նոյնպէս հաւաքուեցին նայելու : Հաւերին զատեցին, — ընդհանուր խնդում էր :

Գէվօի իշուկը հէնց այդ ամբոխի մէջ մտաւ : Նրա ցոլումը պոչը, ահագին, թշուառ գլուխը, փնջոցն ու հեւ ի հեւ վազելը մանուկների ուշադրութիւնը գրաւեց : Նրանք քրքջացին, հա՛յ, հո՛ւյ արին ու մի քանի քար նետեցին դէպի իշուկը :

Ծերունին խոժոռուեց ու սաստեց նրանց : Մանուկներն ասես դրան էին սպասում : Նրանք էլը թողին ու դարձան տիրոջը եւ ամէնքը մէկէն սկսեցին ծերունու յետեւից յանգով կանչել .

— Ղէ-ղօ՛, Ղէ-ղօ՛, Ղէ-ղօ՛ . . :

Կայծակ էր, որ ճալթեց ծերունու գլխին, — աշխարհը փլաւ ասես յանկարծական երկրաշարժից :

Նա կանգ առաւ քարացած իր տեղում, յօնքերը կիտեց, մըռալուեց ու շուրջը նայեց՝ կարծես ճշդելու համար, թէ իրե՞ն են ասում «Ղէ-ղօ» : Եւ, երբ համոզուեց, ճակատն անյուսօրէն քաշ ընկաւ իր ցուպի վրայ ու մնաց անշարժ, ասես ամաչելով նայել արեւին, երկնքին, աշխարհին . մինչդեռ մանուկները յետեւից աւելի եւս մօտեցած՝ դեռ շարունակում էին կանչել այդ ծաղրական մականունը «Ղէ-ղօ, Ղէ-ղօ», որ մի օր անիրաւ գիւղը գոհհիլ ու բուլթ անտարբերութեամբ կպցրել էր նրա ճակատին, որպէս իր աղքատութեան ու խեղճութեան կնիք :

Երեխաների ճիչ ու աղմուկի վրայ քնած շները վեր թռան տեղերից եւ հսկալով ծերունու վրայ վազեցին, որ, յանկարծ քնից սթաիւումածի պէս, գլուխը բարձրացրեց, մահակը քաշեց թափով եւ առաջին պատահած շան թիկունքին խփեց : Հարուածը

սարսափելի էր : Իր սրտի բոլոր դառնութիւնն ու ցասումն էր այդ մի հատիկ հարուածի մէջ : Շունը վար ընկաւ , ապա վերկացաւ եւ կաղկանձելով փախաւ դէպի առջեւի դուռը : Միւս շները ցրիւ եկան : Երեխաները լռեցին սասանուած : Շան կաղկանձիւնը դեռ երկար լսում էր բակի խորքից : Դրան չէմքին երեւաց մի կանացի գլուխ , մի զայրացած ձեռքի չանչ բարձրացաւ եւ ծերունին լսեց պարզ ու յստակ իր հասցէին ուղղուած նախատական խօսքերը՝

— Թաղեմ բոյդ , Ղէ-ղօ՛ . . .

Դարձեալ Ղէ-ղօ՛ . . . Արեւն իջաւ , իջա՛ւ , ստուերները կախուեցին — օրը վերջանում էր — ու ի՛նչ վատ էր վերջանում այս օրը — ճամբաների տանջանք արեւի կիզիչ շողերի տակ : Քանի՞ դուռ էր ծեծել իր փոքրիկ վաճառքը անելու համար եւ յետոյ՝ այս օրավերջին՝ այս Ղէ-ղօ՛ն :

— Նահլաթ քեզ չար սատանայ ,— մոմուաց ծերունին ատամներին արանքից ու առաջ անցաւ : Իշուկը չկար : Նա իր ճամբան դիտէր : Արդէն հասել էր ու կանգ առել տիրոջ դրանը , հեւալով ու փնչացնելով , յետին ոտները չռած , առաջիկաները դողդողացընելով ծանր բեռի տակ :

Հասաւ եւ ծերունին :

— Ամա՛ստ , Զարդա՛ր ,— ձայն տուեց նա :

Դռնից արտօրանքով դուրս եկաւ մուսլ ղէմքով մի տարիքոտ կին , թուխ ու կարճահասակ , թեթեւօրէն գիւրուկ , բայց արագաշարժ ու ջլուտ :

— Եկա՞ր , Գէորգ ջան ,— ասաց կինը քնքշութեամբ :

— Եկայ , կնիկ ,— եղաւ պատասխանը ,— արի մէկ էս բեռը անասունի մէջքից ցած բերենք . խեղճ հայվանը հալից ընկաւ :

Դրան չէմքին յայտնուեց եւ տասնեօթ-տասնութ տարեկան մի աղջիկ՝ Զարդարը՝ չոր ու բարձրահասակ , որպէս իր հայրը ու թուխ ղէմքով , ջլուտ , առնական շարժ ու ձեւով , որպէս իր մայրը :

— Հա՛յրիկ ջան ,— բացականչեց աղջիկը բարեւի փոխարէն :

— Զարդա՛ր ջան , բալաս , էչը քչի ներս , մի բան զցիր վըրան , քրտնած է , ու խոտ տուր :

Աղջիկը էչը ներս արեց : Ներսում աղջիկը էչն էր խնամում , մայրը ծերունու վերարկուի փոշին թափ տալիս :

Յետոյ Զարդարը եկաւ հօր կօշիկները քաշելու :

— Ի՞նչ ծանր են, հայրիկ :

— Քաշիր, բալաս, քաշիր, ծանր են ապա, «մեղքի բեռ» են անսիրտ խալխի դռներում :

Սովորաբար զուարճախօս, կատակաբան ծերունին, որ անգամ ծանր յոգնութեան ժամերին գիտէր խնդալ եւ իւրայիններին խնդացնել, այսօր մոռալ էր :

Մայր ու աղջիկ իրար նայեցին : Երեկոյեան հացը անխօս անցաւ :

II

Այն երեկոյ ծերունի Գէվօն շատ երկար նստեց բակի դրան թմբի վրայ, չիբուխը վառեց ու ծուխը պալան—պալան արձակեց :

Ծխում էր ու նայում հեռուն, սպասելով որեւէ հարեւանի : Ասելիք ունէր, գանգատ՝ գիւղից, աշխարհից,— սիրտը լցուած էր : Դաշտից դարձողներն շտապում էին. նրան ոչ ոք չէր մօտենում :

Խաւարն իսպառ իջաւ. գիշեր էր ու դեռ նա մենակ նստած էր ու խորհում էր իր բաղդի վրայ, իր կեանքի վրայ :

Աղքատ մարդ էր : Հօրից հող, անշարժ կալուածք չէր ժառանգել : Մշակութիւն էր անում, վարձկան էր սրա նրա դրանը կամ որեւէ ունեւորի բոստանն էր պահում, հասցնում ու իր բաժին բերքը լեռնային գիւղերում փոխանակում էր ցորենով, իր ընտանիքի հացը հայթայթում :

Աղէկ գէշ ապրում էր, չէր տրտնջում :

Իսկական անունը Գէորգ էր, նոյնիսկ Գէորգ ապէր, որ գիւղացիք դարձրին Գէվօ, ինչ որ նրան բնաւ չյուզեց, քանի որ Սարգիսը՝ Սաքօ էր եւ Մխիթարը՝ Մխօ. գիւղի սովորութիւն էր :

Սակայն, ծերունին մի օր վրդովմունքով հասկացաւ, որ իր յետեւից իրեն Գէվօ չեն կոչում, այլ Ղէ—ղօ. ծաղրական ու ստորացուցիչ մի մականուն, ինչպէս ճշում էին այսօր մանուկները :

Գիտէր այդ, բայց երեսին ոչ ոք չէր ասել. ամէնքը նրան դիմում էին որպէս Գէվօ ապօր : Զմարիտ է, այդ Գէվօն այնքան

առհարկի, այնպէս թափանցիկ էր, որ տակից երեւում էր Ղէ-
զօն, բայց վերջապէս արտաքին վայելչութեան քօղ կար: Եւ այս
օր աներես երեխաները այդ քօղը յետ քաշեցին:

— Ծան ձապեր, չան ձապեր, — մոմուում էր ծերունին ատամ-
ների տակից, — ձեր ծնողները նզովուին:

Գիւղի չարութիւնը, բնութեան պէս սառն ու անողորձ, դա-
ժանօրէն ծանրանում է միշտ թոյլերի վրայ: Ունեւորի ու չունե-
ւորի, հօրնների ու թոյլների, կարողների ու անճարների աստի-
ճանական էջքի մէջ գիւղը մականունների բաշխումն էլ կատարում
է ըստ նիւթական կարողութեան: Աւագանը չի փրկի. աղքատի,
անճարի անունը պիտի ծամածուռի, այլանդակուի եւ իջնի մին-
չեւ գետին, մինչեւ հող ու մոխիր:

Անհող, աղքատ, մշակ ծերունին Գէվօ չէր կարող մնալ: Դա
չատ էր: Եւ գիւղը անուանեց նրան . . . Ղէ-ղօ:

Գիւղի այս դաժան արհամարհանքի դէմ միշտ ըմբոստ, սա-
կաւախօս, մռայլ Ալմաստը նոյնպէս վերաւորանքի իր բաժինն
ունեցաւ: Ասում էին, որ համաճարակների պահուն նա՛ է «վատ
ցաւը գիւղ բերում, չար Ալմօն», եւ ատում էին խեղճին:

— Անաստուածներ, անաստուածներ, — մրմնջում էր ծերու-
նին:

Զարդարն իսկ, իր միակ աղջիկը, որ Զարդօ կոչուեց, յա-
ճախ էր չափւում իր ընկերուհիների հետ այս անարգական Ղէ-
զօն համար, նոյնպէս անմասն չէր գիւղի ընդհանուր արհամար-
հանքից: «Որձ, կռուարար աղջիկ է», — ասում էին հարեւաննե-
րը:

Անդամ ծերունու իշուկը, որ գրեթէ նրա ընտանիքի չորրորդ
անդամն էր, աղատ չէր գիւղի ծաղը ու ծանակից, երբ անցնում
էր գիւղամիջով: Վտիտ մարմնով, մաշուած կողերով, ահագին
գլխով խեղճ անասունը իրաւ որ անօրինակ էր: Իչերը սովորա-
բար տրտում են լինում, բայց այս իշուկի տրտմութիւնը իմացա-
կան մի բան ունէր կարծես, որ ծանրանում էր ծերունի Գէվօի
բաղդի վրայ: Եւ յետոյ, նա չատ քիչ էր զոռում, այն էլ թանձր,
խորը հեկեկոցի պէս, որ երբեք չէր վերջացնում ու կէսին յան-
կարծակի կտրում էր ու ձայնը փորը ձգում: Ծերունին աչքի լոյ-
սի պէս սիրում էր իր իշուկը, միայն դժբախտ էր նրա այդ կի-
սատ, անօրինակ զոռոցից:

Ու ամէն անգամ, երբ կենդանին սկսում էր իր անասնական հեկեկոցը, տէրը կողքից կանչում էր .

— Հը՛, հը՛, թափըդ կտրուի, դէհ քշի մինչեւ վերջը էէ՛, ի՞նչ ես խեղդւում, անտէր :

Եւ իսկոյն յետոյ խղճահարուելով՝ աւելացնում էր .

— Եանի դուն էլ մի օր չտեսար, խեղճ հա՛յլան, ո՞րտեղից գոռաս...

Այսպէս էր ծերունին ու իր ընտանիքը : Ու հին պայքար կար այդ ընտանիքի եւ գիւղի միջեւ, խուլ, քողարկուած, լուռ պայքար, որի արտաքին ձեւը այդ թշուառ անունն էր, Ղէ-ղօ՛, իսկ բուն իմաստը աղքատի բարձրավիզ հպարտութիւնն էր չըջապատող անգիտակից հեգնանքի առաջ : Ու տառապողը այդ անիրաւ պայքարից դարձեալ ծերունի Գէվօն էր . գիւղն անյոյզ էր ու անողոք :

Ու նորից յիշեց այսօրուայ անցքը :

Յաւից ու վիրաւորանքից սիրտն էր պայթում : Զրուեսը պալան-պալան ծուխ էր արձակում, ու ծերունին պատի տակ կծկուած խօսում էր ինքն իր հոգու հետ, դանդառ ունէր . գիւղերուայ քար լռութեան ու խաւարի մէջ խօսք ունէր ասելու, ցաւի ու տանջանքի ծանր խօսք : Եւ մարդ չկար, ամայի փողոցից ոչ ոք չէր անցնում . հովն էր չչնչում, խաւարը գալարւում պատերի տակ, շներն էին հաջում խելայեղօրէն, մի բու էր հեծկըրտում ու մի ուշացած սայլ ճոնչում հեռու դաշտերում :

Մենակ էր փողոցում, ու չուրջն ամայի, եւ իր հոգու առջեւն էր փռում սեփական կեանքը, ինչպէս տրտում մանուկ, որ իր ցաւն է լալիս մօր գրկում : Եւ փոխ առ փոխ ցասումից՝ ցաւի, եւ ցաւից ցասումի անցնելով, նա սեփական կեանքն էր քրքրում, ինչպէս սուր նշտրակով հին վէրքը խառնես :

Ու գլխում մրրիկ էր ցաւի ու վիրաւորանքի .

Դուրս չգա՞լ վաղն իսկ գիւղամէջ, — խորհում էր նա, ծառանալ ողջ գիւղի դէմ, տարիներից ի վեր հոգում մթերուած ամբողջ տանջանքն ու ցասումը ճշալ ու պահանջել, որ այլ եւս ոչ ոք չհամարձակուի իրեն Ղէ-ղօ կոչել :

Խորհում էր... ու անմիջապէս աչքին ներկայանում էին հեգնող, բութ ու չար դէմքերը, Ժպտուն, նենգաւոր չրթունքնե-

ըր: Լսում էր ամբոխի յիմարական քրքիջը եւ քրքիջի միջից հարկւրաւոր բերաններէց ժայթքող վիթխարի՝ Ղէ-ղօն... Եւ այդ ոռնացող, անսիրտ ամբոխի դէմ ինքը մեն-մենակ կանգնած, մենակ ու աղքատ, աղքատ ու անհող, հող ու մոխի՛ր... Ու կծկւում էր իր թմբին, աւելի փոքրանում, ատամները ճոռոցով իրար վրայ էր սղմում հին ցաւը փշրելու համար:

— Օձն իր շապիկը չի փոխի, Ղէ-ղօ,— վշվշում էր ծերու-նին, դու քո անարգանքից չես աղատուի: Մկրտութեանդ աւազանն է պղծուած, ճակատիդ մեռոնը: Զուր ես թրպրտում բնիդ առջեւ. նզովքը հօրեցդ է քեզ բաժին մնացել — հող չունե՛ս, հո՛ղ, ու ինքդ հող ու մոխի՛ր ու հողը քո գլխին...

Ու «Ղէղօն» նրան թւում էր իրանից դուրս մի էակ, մի անօրինակ, մի անճոռնի հրէշ, որ աշխարհի չարութիւնը կապել էր իր բաղդին, կապել էր իր ոտքին, դրել էր իր արդար ճամբին. ո՞ր կողմը դառնում էր այդ հրէշը իր առջեւն էր — իր թշուա-ռութի՛ւնը...

Ու զգում էր, որ Ղէղօն անունն չի: Նա իր խեղճութեան, իր աղքատութեան ամենօրեայ երեստուանքն է: Ղէղօն իր ծանր, թանձր կարկատած կօշիկներն են, որ անծայր, փոշոտ ճամբա-ներին կատղած շան պէս իր ոտներն են կրծոտում տարիներից ի վեր ու մինչեւ մահ պիտի կրծեն: Ղէղօն՝ իր տասն տեղից կար-կատած, գզգզուած վերարկուն է, որ, ո՞վ գիտէ, ե՞րբ, ո՞ւր, ո՞ր սպանուած գինուորի վրայից է հանել վաճառորդը: Ղէղօն իր այս ցածրիկ, մրոտ, ողորմելի խրճիթն է, ուր ձմրանը բոլոր ցուրտ հողմերն են խաղում, սառնամանիքներն են ճարճատում ու աչնան ու գարնան անձրեւներին առաստաղից սեւ կաթիլներն են ծորում սեւ հոգսերի պէս: Ղէղօն իր թշուառ, տանջուած ի-շուկն է, կողերը սղմած, պոչը ցցուած ահագին բեռի տակ, կիսաքաղց ու տրտում կենդանին, որ զոռալն իսկ մոռացել է: Ղէղօն իր ամբողջ սեւ գոյութիւնն է, իր կեանքը, իր ընտանիքը:

Խաւարն իջաւ, իջաւ արար-աշխարհ պատեց: Ուշացած յե-տին սայլերը բարիքով բարձած, ճոնչալով գիւղ հասան ու այս, այն դրան կանգնեցին:

— Քո դրանը միայն է՛ն է կանգնում. Ղէղօ ես, ապա ի՞նչ,— նորից վշվշաց ծերունին:

Գիշերն առաջացաւ. աստղերը թարթում էին երկնքից : Ծերունին տակաւին իր տեղում էր, չիբուխը ձեռքից բաց էր թողել, գլուխը յետ ձգած պատին, քարացած՝ որպէս արձան, հայեացքը տարածութեան մէջ, նայում էր տիեզերքին, սփոփանք էր փնտռում, ամբողջ իր չարքաչ, անարգուած գոյութեան մութ առեղծուածի լուծումը, պատասխանը :

Հեռու, փողոցի ծայրին մարդկային մի ստուեր երեւաց, որ մօտեցաւ ու անցնում էր Գէվօի առջեւից : Ծերունին ճանաչեց— Չալոնց Սաքօն էր, կամ Բեղլու Սաքօն, ինչպէս կոչում էին նրան գիւղում իր թաւ ու խրոխտ բեխերի համար : Միջահասակ մարդ էր, գլխին թաշկինակ կապած, ոտքերը քշտած մինչեւ ծնկները ու բոբիկ եւ ուսին բահ : Ըստ երեւոյթին, ջուր անելուց էր գալիս : Գէվօին թուաց, թէ նա անցնում է չտեսնելու տալով իրեն, ուստի ինքը ձայն տուեց իր տեղից :

— Բարի իրիկուն, հարեւան Սաքօ՛, Աստծու բարեւին ի՞նչ եղաւ, տնաչէն, որ անցնում ես բերանդ փակ, ինչպէս փոխինդ լցրած :

— Բարի իրիկուն, վա՛հ, դո՞ւ ես, Գէվօ ապէր, չտեսայ. յոգնած եմ, ողջ օրը ջրի վրայ էի... Գիտես էլի, հազար ցաւ ու դարդի տէր ենք... Մեր քեասիբութիւնը պիտի քաշենք :

Վերջին խօսքերը Սաքօի շրթունքին մի տեսակ նազանք էին, — նա ոչ միայն աղքատ չէր, այլ գիւղի հարուստ զօրբաներից մէկն էր : «Աստծու կրակի տէրն է», — ասում էին նրա համար գիւղացիք :

— Արի, հարեւան Սաքօ, արի մի չիբուխ քաշենք, — ասաց Գէվօն ընտանեբար եւ սկսեց չիբուխը պատրաստել : Սաքօն մօտեցաւ նստեց, մինչդեռ կայծաքարը Գէվօի ձեռքում ցոլքեր էր արձակում՝ վայրկենական փայլով լուսաւորելով նրանց դէմքերը : Չիբուխը վառուեց, Գէվօն երկու ուժեղ կում արեց, ապա հարեւանին պարզեց :

— Եկար էլի, լաւ, որ դոնէ մէկն եկաւ... արար աշխարհ անապատ է, — խօսողը Գէվօն էր :

Սաքօն լսում էր զարմացած. կատակասէր ծերունուն նա երբեք այսպէս տեսած չէր : Գէվօն այսօր տարօրինակ էր երեւում նրան :

— Հը՞, ի՞նչ կայ, քէֆդ խարաբ է երեւում, — ասաց Սաքօն

ձեռքով ծերունու ուսին տալով. ո՞վ է իշիդ թօշ ասել:

Կատակը տեղին չէր: Գէվօն չեչտակի նայեց նրան, ու յանկարծ հարցրեց յուզմունքով.

— Իմ անունն ի՞նչ է, հարեաւն Սաքօ:

— Վահ, էդ էլ խօսք... Գէվօ ապէր.

— Հա, Գէվօ ապէ՛ր, գեղի իշխան Սաքօ, ապա էս քամբախ գեղը տէր չունի՞... օրը ցերեկով շան լակոտները կայնեն երեսիս Ղէ-ղօ՛ պօռա՞ն... էլ ոչ պատիւ ծերութեան, ո՛չ պատկառանք մազ ու միրուքին:

— Վահ՛հ քո տունը շինուի... Ես էլ ասեմ թէ ինչի՞ է քէֆդ խարար: Գէվօ ապէր, երեխաների ձեռքի՞ց ես տրտում...

— Երեխաները մեծերից են լսել... ախր հայ քրիստոնեան աւազանից է դուրս գալիս, մեռոնած ջրից, մի սուրբ անունով, ապա Ղէղօ էլ անուն լինի՞... Աստուած չի վերցնի ախրը ... էս գեղը տէր չունի... էս գեղը հոգի չունի...

— Սիրտդ լէն պահիր, Գէվօ՛ ապէր, մարդու պատիւը անունին չի կապուած:

— Անունը պատիւին է կապուած, Սաքօ՛ ախպէր: Ախր Ղէ-ղօ եմ, քանի որ պատիւ չունիմ, քանի աղքատ եմ, դռների մշակ: Էս գեղը հոգի չունի, կռապաշտ է. թէ չէ որ հոգի ունենար, ես էլ մի կտոր հողի տէր կը լինէի. քեզ պէս խալիսի մշակը չէի լինի... անհոգի է գեղը, ասում եմ, կռապաշտ:

Նրա ձայնը դողում էր յուզմունքից: Սաքօն նրա համար ողջ գիւղին էր, ողջ աշխարհը, եւ նա ցասումով թափում էր կրակէ խօսքերը:

Սաքօն փոշմանել էր այս զրոյցի համար: Գէվօի խօսքերը ասես հէնց իրեն էին վերաբերում եւ ո՛չ գիւղին: Առիթ էր փնտռում օձիքը թափ տալ, հեռանալ:

— Գէվօ՛ ապէր, դէ դու իմաստուն մարդ ես... աշխարհ ես տեսած, չար ու բարի տեսած — դէ գիտես, որ աշխարհի կարգն է, ունեւոր էլ կը լինի, չունեւոր էլ... Բաղդի բան է. աշխարհը դիտես, չարիսի ֆալապ է, մի օր չարիսը իմ կողմն է, միւս օրը քո կողմը կը դառնայ...

— Զի՛ դառնայ, յանկարծ լսուեց մի ձայն հեռուից:

Երկսով էլ միաժամանակ ձայնի կողմը նայեցին: Մէկը գալիս էր մութ փողոցով օրօրուելով ու խօսում էր ինքն իրան.

— Զի՛ դառնայ ասում եմ... Հը՛, գէշն ու դառը զրոյցի են նստած... աստուորի բանը էսպէս է, էսպէս էլ կ'երթայ... Ադամորդին էլած չէլած մէկ հաշիւ է... Մէկը գէլ է, մէկը դառ... մէկը մէկին պիտի ուտի՛... Թէ խելօ՞ք ես, խաբար տուր, թէ ո՞րը կ'ուտի, հի, հի, հի:

Ու խօսողը նստած երկու գիւղացիների առջեւ կանգնած քրքջում էր:

Բնօն էր, գեղի պահապանը, որ խապառ հարբած՝ նոր էր դուրս եկել միկիտան Յակօի գինեանից:

— Հա, էն ի՞նչ ասացիր, շարունակեց Բնօն իր ահագին մահակին յենուած. «Հարխը կը դառնա՞յ»... Հի, հի, հի... չի դառնայ չարխը... Հըլա որ ձեր թաղումն է դառնում... մինչեւ որ... մինչեւ որ Բեղլու Սաքօ, իշխան Սաքօ, չարխը քոնն է, քշի՛, քշի՛... Աստուորի բանն է, ադամորդին էլած չէլած...

— Բերնիդ ծակը կորցրել ես, գայրոյթով ընդհատեց Սաքօն ու ոտքի ելաւ, գեղի պահապանն ես ու հարբած. կեցիր էգուց քո հախիցը կը դամ: Նա՛ բահը առաւ ու հեռացաւ:

— Բարի գիշեր, Գէվօ ապէր, — լսուեց Սաքօի ձայնը խաւարի միջից:

Բնօն երկար, երկար խնդաց յետեւից:

— Բնօն էլ էլած չէլած մէկ հաշիւ է, բանիդ կաց, — դու՛ն էլ, ցնդա՛ծ հալիւոր, էլած չէլած մէկ հաշիւ ես: Աստուորի բանն է էսպէս... Գնա՛ քնիր... գնա՛ քնիր... ես գեղը կը պահեմ... էհ, պահեմ, չպահեմ, չեն ազատուի, աստուորի վերջը փուչ է. բոլորի ճամբան մէկ է...

Հարբեցողը քրքջալով առաջ անցաւ, հեռուից լսում էր նրա մահակի ձայնը եւ անկապ բացականչութիւնները:

Գէվօն նորից մնաց մեն-մենակ իր թմբին, ինքն ու իր չիբուխը, որ հանգել էր վաղուց. ու մեղմիւ շնչում էր. —

«Մէկն աստուորից դուրս, մէկը աստուորի տէրը. սրանց մէջ դու տեղ չունես, Ահ-ղօ».

— Ամաստ, այ Ամաստ, քնա՞ծ ես, — կանչեց ծերունին:

— Հրամայէ, Գէորգ ջան, քնած չեմ, լսուեց կնոջ ձայնը ներսից:

«Գէո՛րգ, Գէո՛րգ, խեղճ կին, դու մենակ ես ողջ գիւղի դէմ», — մրմնջեց ծերունին.

— Ձարդարը քնա՞ւ,— նորից հարցրեց Գէվօն :

— Ձէ , նա էլ նստած է , կար է անում :

— Ներսը տօթ կը լինի , այ կնիկ , դուքսը զովացաւ :

Մենակութիւնը ճնշում էր ծերունուն : Մայր ու աղջիկ դուքս եկան , ծերունու երկու կողմում տեղ բռնեցին եւ նրանց գլուխները կռացան ծերունու ուսերին :

— Հայրի՛կ ջան , հայրի՛կ,— շնջում էր աղջիկը անհուն քնքշութեամբ հօր պարանոցին փարելով , մինչդեռ Ամաստը լըռեւեայն սրբում էր արցունքները :

Մայր ու աղջիկ լսել էին Գէվօի զրոյցը Սաքօի հետ... Գիտէին նրա վիշտը :

Աստղերը թարթում էին վերից : Երկինքը յօրանջում էր անհունօրէն : Գիւշերուայ հովը սլսւում , նրանք աւելի եւ աւելի սղմում էին իրար եւ երեք քոյր հոգիներն ի մի էին ձուլւում չար աշխարհի դէմ : Հեռուն լսւում էր Բնօի ձայնը .

— Աստուորի վերջը փուչ է... աղամորդին էլած չէլած մէկ հաշիւ է...

III

Ամբողջ այդ ամառն ու աշունը Գէվօն ապրում էր ներքին , ծածուկ խռովքի մէջ : Գիւղամիջի անցքը խորտակել էր նրան : «Ղէ-ղօ» գիշեր ցերեկ զրնգում էր ականջին , ու երբեք այդ աստիճան ուժգնօրէն չէր զգացել գիւղի բութ , անտարբեր ու խորը չարութիւնը եւ իր անհուն խեղճութիւնը :

Հողի վիշտն էր մաշում նրան , կրծում իր հոգին :

Հասաւ ձմեռը,— ձիւնը լաւ էր . դաշտերի միապաղաղ ճերմակ ամայութիւնը իր տակ թաղեց նաեւ Գէվօի վիշտը : Յետոյ գիւղը սաքուններն իջաւ . իսկ սաքուն ամէնքի համար էր.— Գէվօն էլ այնտեղ իր տեղն ունէր , մի փոքր վար միւսներից , բայց վերջապէս ծեր մարդ էր , մի անկիւն ունէր . խօսող , խնդացող , խորհող ամբօխի մէջ մի շունչ էլ նա էր : Վերեւում բուխարու կրակի մի կողմում բազմում էր Սարդարը , միւս կողմում Բեղլու Սաքօն , յետոյ Բօզիկենց Քեալաչը , նրա դէմ առ դէմ Դաղբաշոնց Թունին , ու այսպէս պատուով ու կարգով , մինչեւ Գէվօ ապէրը : Եւ իր այս խոնարհ տեղից երբեմն Գէվօն բարձրանում էր ամէն—

քից, ճնշում ամէնքին իր իմաստութեամբ: Ոչ ոք կարող էր նրա պէս պատմութիւններ անել սրամիտ ու հետաքրքիր, հինուց մընացած աւանդական զրոյցներ, հերոսական առասպելներ՝ մերթ յուրիչ, մերթ սարսռալի ու միշտ հրապուրիչ:

Ամբոխը գլուխը քաշ լսում էր լուռ:

Գէվոն հպարտ էր ու երջանիկ: Նա նայում էր շուրջը կարծես ասել կամենալով.

«Ղէ-ղօ հաա՛... դէ ձայն տուէք էէ՛... կռապաշտներ»...

Ձմեռը լաւ էր:

Գարունը հասաւ: Մայր երկիրը վերստին իր բեղուն կուրծքը բացեց եւ բուրմունք արձակեց: Ստեղծագործող, վիթխարի տնքոց էր արեւի տակ: Գիւղը նորից եռաց ու դաշտ դնաց: Գէվոն անմասն էր. նա մերժուած խորթ զաւակն էր... Ու դաշտերից, արտերից, արօտներից հողի վիշտն էր բարձրանում մշուշի պէս ու նրա խղճուկ որտի վրայ նստում:

Եւ այդ օրերին, երբ էչն առաջն արած ծերունի Գէվոն անցնում էր դաշտերով, երբեմն կանգ էր առնում, նայում գիւղացիների աշխատանքներին, գութանի խորը ակօսներին, եզն ու գոմէշի ձկռող ամոլներին, հոգին թունդ էր ելնում, շեղում էր ճամբան, մօտենում, բարեւ տալիս, քայլում էր գութանաւորի յետեւից, ձայնակցում էր հօտաղների երգերին ու հրահանգ տալիս նրանց մաճկալի փոխարէն:

— Ա՛յ տղայ, շէկը քշի, շէ՛կը, կարմրին զօր տուր, տօ՛օ,— կանչում էր Գէվոն, ասես գութանի տէրն ու ղեկավարը ինքը լինէր:

— Ասա՛, Գէվօ՛ ապէր, ասա՛, էս տղերքին շնորհք սովորեցրու,— կոչում էր մաճկալը ժպտալով:

Ծերունին ոգեւորւում էր:

— Ա՛յ տղերք, հօրովէլը զլեցէք, անասունները խաղ կը սիւրեն.— կանչում էր նա, ու ինքն առաջինը սկսում հօրովէլը.

— Մէկ մաճն ինձ տուր,— ախպէր,— դառնում էր նա մաճկալին:

Եւ ծերունին՝ մաճը բռնած ուժեղ ձեռքերով՝ կանչն ու հրահանգները կրկնապատկում էր, թափ տալիս հօտաղներին, մօլներին, ակօսը բացում հրճուանքով անձնատուր մի անուշ երազի, մի սիրուն պատրանքի:

Թողնում էր մաճը յաղթական ու քրտնաթոր, կռանում էր,

մի բուռը խոնաւ հող վերցնում, հոտոտում, արեւին ցոյց տալիս :

— Ի՞նչ հող է, բրինձ, բրինձ... մարդ ուզում է ուտի :

Ու նորից էչն առաջն արած՝ անցնում էր դաշտերով, լիքը կրծքով շնչելով արտերի ու մարգերի բուրմունքը ու հարբածի պէս ինքն իրան խօսում :

— Վա՛խ Աստուած, վա՛խ, վա՛խ, մի կտոր հող էլի՛ի՛...

Ամառը երբ հասած արտերի ոսկէ ծովն էր ծփծփում ու հունձն էր սկսում, ծերունի Գէվօի ծածուկ վիշտը դառնում էր անասելի տանջանք : Բնութեան ազատ պարզելի այդ բաշխումի օրերին, զրկանքի զգացումը որպէս մի դաժան անիրաւութիւն մտրակում էր նրա հոգին : Երբ արար-աշխարհ լիանում է այդ ոսկու ծովից, ի՞նչպէս է, որ ինքը՝ ողջ կեանքը օտարի դռներից է շորթել իր հացը անարգական Ղէղօն ճակատին, խորհում էր նա արտերի միջով անցնելիս իր թշուառ իշուկի յետեւից :

Ու հնձուորներին տեսնելիս՝ վերստին աշխատանքի հմայքը քաշում էր նրան, հնձուած ցորենի բուրմունքն էր հոտոտում որսը փնտռող ծեր առիւծի պէս, պատրանքին փարում, ու ասես երազի մէջ, թողնում իր ճամբան ու էչը, մօտենում հնձուորներին :

— Բարի աջողում, մէջքերիդ զօրութիւն, — կոչում էր նա :

— Հազար բարի, Գէվօ ապէ՛ր, — լինում էր պատասխանը :

— Հը՛, հունձը լաւ է, Աստծու աչքը վրան :

— Փառք Աստծոյ, լաւ է :

— Զարկէ՛ք, զարկէ՛ք տղե՛րք ջան, — կանչում էր Գէվօն, թեւերդ լէն բաց արա ա՛յ տղայ, նշանածիդ ո՞նց պիտի գրկես :
Ընդհանուր քրքիջ :

— Սրա՛ն նայիր, սրան, տօ՛ տղայ, — դառնում էր նա միւսին, մէջքդ ինչ ես օրօրում : Քեզ աղջիկ տուողին ինչ ասեմ. մէկ մանգաղդ ինձ տուր :

Գէվօն առնում էր մանգաղը, շարքի առաջն ընկնում, մարդը դէմ անում, հնձում թափով քանի մի խուրձ :

— Ա՛յ թէ ոնց կը հնձեն, — կոչում էր նա դադար տալով :

Հնձուորները ժպտում էին :

— Գէվօ ապէ՛ր, մէջքդ պինդ է, դեռ զրինդ ես :

— Զեր ջահլութիւնն իմը պիտի լինէր, որ տեսնէիք հունձը :

Ու նորից գաւազանը վերցնում, հեռանում էր ծերունին. բընութեան ծով բարիքի միջից անցնում էր սրտաբեկ ու անմասն

իր իշուկի հետ, ու թւում էր, թէ արտ անդաստան, դաշտ ու քարեր, հօտաղ ու հնձուոր ողջ խօսքերը մէկ արած՝ իր յետեւից Ղէ-դօ են կանչում:

Պատրանքը ցրում էր ու անյոյս անճարութիւնը նորից խեղդում էր իր հոգին:

— Մարդ ինես հողածին ու մեռնես հողին կարօ՞տ — վախ Աստուած, մրմնջում էր նա:

— Հը՛, ի՞նչ կ'ասես հա՛յվան, — դառնում էր նա իշուկին, — դաշտերը տեսա՞ր, ինձ ու քեզ բան չի հասնի...

Եւ իշուկը, տրտում, փոքրիկ իշուկը քայլում էր տկտկալէն փոշիների միջից եւ իր խոշոր, մռայլ գլխի ցնցումներով ասես համաձայնում էր տիրոջ հետ, որ իրենք բաժին չունեն այս անիրաւ աշխարհի առատ սեղանից:

Այդպիսի օրերը ծերունին տուն էր դառնում սրտաբեկ ու գլխիկոր: Զիբուլը լցնում էր, վառում, ծխում էր, ծխում անընդհատ ու լուռ: Անպատասխան էր թողնում կնոջ ու աղջկայ հարցումները եւ, եթէ նստած էր դրանը, դրսում անցորդներին խօսք չէր ուղղում ու բարեւի էլ չէր սպասում:

Աշխարհից ծածուկ խորունկ վիշտ ունէր Գէվօն, հողի վիշտը: Անիրաւ գիւղը հասկանալ չէր ուզում այդ:

— Ի՞նչ արժէ մի կտոր հող տալ մի չունեւորի, — վշվշում էր նա, ու հոգին լի էր դառնութեամբ գիւղի դէմ:

Ու միտքը գործում էր թափով:

Դժուարին առեղծուած էր. լուծում պէտք էր:

Ո՞ւր ճարել մի կտոր հող, ի՞նչպէս ճարել, — մտմտում էր ծերունին.

Հո՛ղ, ա՛րտ, քանի ուժ կայ բազուկներում, քանի լոյս կայ աչքերում:

Անհնարին է այսպէս մեռնել, գերեզմանի վրայ ի՞նչ կը գըրեն. —

«Անհող մեռե՞լ, Ղէ-դօ...»

Զէ, անկարելի է այսպէս մեռնել, ա՛րտ, ա՛րտ:

Իր բոլոր էութիւնն այժմ դառնում էր այդ մի հատիկ բառի շուրջը: Ու դաշտերը պրպտեց, անմշակ, լքուած տափերը դիտեց: Իր հոգին աղբսում էր երկրից մի անկիւն, ուր կարողանար իր ծեր ճակատի քրտինքը թափել:

Եւ մի օր գարնանը, հեռաւոր դաշտերում, քարքարոտ բլրո-

ների ստորոտներում, գիւղի երկու մեծ առուների միացման տեղում երեք հոգի երեւացին՝ ծերուկ Գէվօն, իր կինն ու աղջիկը․ տրտում իշուկն էլ մի կողմում արածելիս։ Ամայի, եռանկիւնի մի տափ էր այն, ուր փուշ ու տատասկ էր բուսնում եւ վառելիքի ծառայող վայրի մացառներ միայն։ Աղաչատ, անպէտք հող էր։ Բայց հնար էր այդ հողը քաղցրացնել, եթէ երկու առուների եզրերը փակող բարձր թմբերի տիղմով բարեխառնուէր։

Դաժան, անյոյս աշխատանք, որ գիւղում ոչ ոք չէր յանձն առել, եւ տափը մնացել էր լքուած, անմշակ։ Ահա այստեղ էր Գէվօն վճռել իր արտը ստեղծել։ Մի ամբողջ տարի տեւեց այդ աշխատանքը։ Գիւղացիք դիտում էին հեզնական կամ թերահաւատ ժպտով։ Ջար կատակների, ծաղրի նիւթ էր «Ղէ-ղօի արտը»։ Ամէն մի զժուարին գործ այդ տարի կոչուում էր «Ղէ-ղօի արտ»։ Ում սայլն էր կոտրւում, կամ կովը մոլորւում, ում կինն աղջիկ էր բերում, կամ արտը կարկուտը ծեծում, ասում էին՝ եղաւ «Ղէ-ղօի արտ»։

Ծերունին սակայն չյուսահատուեց։ Իր կնոջ ու աղջկայ հետ ամայի, չոր տափի փուշ ու տատասկը քաղեց, քարերը հաւաքեց, մէջքով առուների եզրի սղմոտ հողը կրեց, փռեց տափի երեսը, դար ու թումբերը հարթեց, փոսերը լցիւեց ու բացեց մի հարթ, եռանկիւնի հրապարակ, փորփրած, փխրուն հողով։

Ծերունու եւ իւրայինների ծնկները մաշուեցին, եղունգները փշուր փշուր եղան, մատները փշերը կրծոտեցին եւ կրունկները՝ տատասկները։ Ու այդ գնով նա չորթեց բնութիւնից «իւր արտը», ու կանգնեց գլխին, խորունկ շունչ առաւ։

Հրա՛ջք էր...

Եւ այդ հրաջքն իսկ զինաթափ չարեց գիւղին։ «Ղէ-ղօի արտը» այնքան փոքր էր, այնպէս ծիծաղելի, հազիւ կէս օրավար․ եւ յետո՞յ՝ ո՞վ գիտէ, բան կը բուսնի՞ այնտեղ։ Փողոցներում, հրապարակներում, դաշտերում վէճ ու զրոյցի նիւթ էր Ղէղօի արտը — կը բուսնի՞, թէ չի բուսնի։

— Տակը աղի հող է, — ասում էին ոմանք — ոչինչ չի բուսնի, աղը կը կտրի։

— Կը բուսնի, ինչպէս չէ՛, — ասում էին ուրիշները հեզնօրէն, — ցորեն ցանի, տատասկ կը ստանայ, գարի ցանի՝ փուշ։ Խնդում ու հեզնանք այդ թշուառ արտի շուրջը։

Ուրւ եղաւ Գէվօն, չլսեց չարախնդաց գուշակութիւնները,

արտը ցանեց, իր սեփական արտը. առաջին անգամ իր կեանքում սերմ ձգեց:

— Այս մէկը երկնքի թռչուններին, Տէ՛ր:

Ու Գէվօն երկիւղածութեամբ առաջին բուն ցորենը ցանեց երկնքի երեսին:

— Այս մէկն էլ չունեւորներին, մուրացիկներին, կարիք-կուրբաթներին:

Ու Գէվօն ձգեց երկրորդ բունը ոսկեգոյն հատիկներին:

— Այս մէկն էլ... ինչ ասեմ, Տէ՛ր... դարձեալ Քեզ, Քե՛զ, Քե՛զ... ցաւից, չոռից ու մէկ էլ էն զուլումից — զուլումը կար-կուտն էր, որի անունը խոստափում էր արտասանել — հա՛, էն զուլումից ազատ պահես:

Ու նա ձգեց երրորդ բունը:

— Օրհնեա՛լ է Աստուած, — ասաց եւ շարժուեց սեւ ցելի մէջ աջ ու ձախ շաղ տալով չէկ ցորենը առատ բուռներով:

Յանեց ու գնաց:

Սպասումի օրեր էին — դժնդակ սպասումի:

— Կը բուսնի՞, թէ՞ չի բուսնի...

Գիւղը եռում էր, բոլոր կտուրների տակ փափսուկ՝

«Կը բուսնի՞, թէ՞ չի բուսնի...»

Եւ որքան շատ էին նրանք, որոնք կը սգուորէին, եթէ բուս-նէր, եթէ «Ղէ-ղօի արտը» կանաչէր:

Ամբոխները չեն սիրում, որ փոշիների մէջ սողացողը ոտքի ելնի, բարձրանայ:

Ձարութիւնն ու չկամութիւնը եռացող կաթսայի պէս Փշփը-շում էր չորս կողմում հոգիների մէջ: Գէվօն աղօթում էր ու սպասում հսկումի օրերով ու գիշերներով:

Եւ «Ղէ-ղօի արտը», հեռու դաշտերում, աչնան անուշ արեւի տակ, իր դաղջ ծոցում գուրգուրում էր հատիկները ու ժըպ-տում արեւին ու երկնքին:

IV

Տասն օր համբերեց ծերունի Գէվօն, որ արտը բուսնի:

Տասն առաւօտ, առանց գիտակցելու մի մութ ուժից մղուած,

քայլերն ուղղեց դէպի դաշտ, իր արտի ճամբան բռնեց եւ ամէն անգամ կէս ճամբին յետ դարձաւ :

— Թո՛ղ բռնանի, թող բռնանի, — մրմնջում էին չրթունքները :
Եւ տասն օրն անցաւ :

Ուշ աշնան մի լուսաշող, պայծառ օր Գէվօն դաշտ դուրս եկաւ, դէպ իր արտը զնաց : Երկինքը ջինջ էր ու արեւի ճառագայթները խոնջանքի նազանքով լեցուն : մթնոլորտը համակ փառաքանք էր, ուշացած ծաղիկների պէս արեւի ամէն մի ցոլքը մեղամաղճոտ գուրգուրանք էր այն օրը :

Չուող կռունկների մի մեծ երամ՝ եռանկիւնի կազմած՝ անցնում էր շատ բարձրից. նրանց անուշ կղզոցը հանգստաւէտ մի բարուրթիւն ունէր, որ հանդարտ ծաւալւում էր թեթեւ մշուշի մէջ հեւացող դաշտերի վրայ :

Գէվօն դիւղից դուրս եկաւ հոգին կասկածով լի, ալեկոծ ու խռովքոտ, եւ այժմ դաշտերի այս մեղմանուշ անդորրութիւնը, որպէս անձայն օրօր, նրա էութիւնն էր գգւում :

Բնութեան ստեղծագործող երգն էր զրնգում իր հոգում. «Աստուած կա՛յ, չէ՛, ինչպէս չբռնանի... ապա իմ արուն քրրտի՛նքը, աչքիս լո՛յսը : Աստուած կայ ախր, ինչպէս չբռնանի, ինչպէս չը բռնանի, երբ ամէնքի արտը բռնած է» :

Վերջին խօսքերը նա բարձրաձայն ձգաց :

— Վա՛հ, վա՛հ, էս ի՞նչ է հալիւոր, բանդ խարաբ է :

Գէվօն նայեց. եկողը Բնօն էր .

— Բարի աջողում, Գէ՛վօ ապէր, հը՞, հալը լաւ չի երեւում, ի՞նչ ես քեզ քեզ խօսում...

— Բարով էկար, Բնօ, էնպէս խօսում եմ էլի, գնամ մէկ արտը տեսնեմ :

— Ա՞րտը...

— Հա, արտը, իմ արտը, ի՞նչ կայ որ, — ասաց Գէվօն մի առանձին հաճոյքով՝ չեշտելով «իմ արտը» :

— Բո՞ արտը :

— Հա, էլի, իմ արտը ասացի, տասն օր առաջ ցանեցի, գընամ տեսնեմ :

— Հա, գնաս, տեսնես, բռնաա՞ւ...

— Հա, գնամ, տեսնեմ, բռնաա՞ւ...

— Էէ՛, որ բռնաւ, դրանից ի՞նչ, Գէ՛վօ ապէր .

— Ի՞նչպէս թէ ի՞նչ... մենք էլ մարդ ենք, երեխատէր ենք, փափախ ունի՞նք գլիներիս, թէ ոչ:

— Փափախ...:

— Հա՛, փափախ:

— Է, առանց արտի փափախ չկա՞ր գլխիդ.

— Ձէ:

— Վա՛յ ըո խելքին, հա՛լիւոր... մէկ ոտքը դերեղման, մէկը ժամի դրան ու արտ է ցանում... տօ, Ղէղօ մնա՛, Ղէ-ղօ՛... Տես, ես Բնօ եմ... Ղէ-ղօ, Բնօ, թէ Սաքօ թէ թաղաւոր՝ մէկ դռնով պիտի անցնեն:

— Էլի քցել ես:

— Վալլա՛հ չեմ խմած, նոր եմ գնում, ա՛յ էն տեղ ժամու հաց կայ, քելեխ,— նա ցոյց տուեց հարեւան գիւղը — էնտեղ եմ գնում: Իմ արտն էլ էնտեղ է, գինին չատ կը լինի... Հա՛լիւոր, աշխարհն ինչպէս բռնես՝ էնպէս կ'երթայ, հաւատա՛ ինձ, թէ գողնա՛ս գողնալով, թէ թալնես՝ թալնելով, թէ խաբես՝ խաբելով, թէ խմես՝ խմելով: Մարդ կայ կը գողնայ, մարդ կայ կը թալնի, մարդ կայ՝ կը խաբի, Բնօն էլ կը խմի... Խմիր, Գէ՛վօ ապէր, խմիր ու Ղէ-ղօ մնա՛... Խմիր՝ աստուորի տէր կը լինես:

— Է՛, դու, որ խմում ես, աստուորի տէ՛րն ես:

— Հա՛, Գէվօ ապէր, քանի չեմ խմած, քեզ պէս տլուզ եմ, ջէբս դատարկ, ձեռքս դատարկ, փորս դատարկ: Հէնց որ խմեմ եւ կարմիր ձին հեծնեմ, աստուորի տէրն եմ՝ էս դաշտերը իմը, էս արտերն իմը, էն գեղը իմը, էս գուլում Մասիս սարն էլ իմը: Էսպէս է, հալիւոր. աշխարհն ի՛նչպէս բռնես, էնպէս կ'երթայ...

— Գինու աստուորը քե՛ղ, իմ արտն ինձ, Բնօ. դու ըո ճամբէն գնա՛, ես ի՛մը:

Նրանց ճամբաները բաժանուեցին:

— Գնա՛, Գէվօ ապէր, գնա, վալլահ ըո արտն էլ էլած չէ-լած մէկ հաշիւ է,— կանչում էր Բնօն հեռուից:

Գէվօն կանգնած նայում էր նրա յետեւից: Հարբեցողը սուլում էր ու գնում դաշտերով դէպի հարեւան գիւղը, որ ծխում էր քիչ հեռու...

Մինչ այդ Գէվօն հասաւ ու իր արտի մարգին կանգնեց... Տեսարանը գերազանցում էր իր բոլոր երազները. արտը ծլել էր ու կանաչ ծածկոցով պատել հարթութիւնը:

Ծերունին նայում էր հմայուած՝ երջանկութեան յորդումից. կուրծքը վեր ու վար էր անում պայթելու չափ. արտից բարձրացող գաղջ բուրաւէտ օդն էր շնչում եւ խոնաւ բուրմունքից հարբածի պէս էր. ու հոգին բարի էր արտի, հողի բարութեամբ լեցուն: Կ'ուզէր մի բան ասել, մի շատ լաւ բան աշխարհին, արեւին, թռչուններին, լեռներին, առջեւը ցցուած վիթխարի Մասիսին, մի շատ վսեմ բան, որ ժայռերն իսկ ժպտան այս հալիւոր հսկայի հետ:

Ու բարձրացաւ, կանգնեց մի քարի վրայ, ինքն էլ չիմանալով ինչո՞ւ, քանի ոյժ կար կրծքում բարձր կանչեց՝

«Ղէ-ղօ՛, Ղէ-ղօ՛, Ղէ-ղօ՛...»

Արձագանգը կրկնեց՝ «Ղօ՛, ղօ՛, ղօ՛...» ու մեռաւ ձորերում:

Ու թուաց ծերունուն, թէ իրօք «Ղէ-ղօ»ն մեռաւ, անդարձ մեռաւ:

— Աստուած հոգին լուսաւորի,— ասաց ծերունին բարձրածայն ու յանկարծ սկսեց քահ, քահ, ծիծաղել,— ապա մէկէն ծիծաղը լացի ու հեծկլտանքի փոխուեց:

Վար իջաւ քարից:

— Գժուեցի՞ր, հալիւոր, հաւաքի՛ր քեզ, արտդ կայ ախր, հրաշքը, զաւակիդ արտը, Զարդարիդ արտը,— խօսում էր նա ինքն իրան:

Կանգնած նայում էր արտին, ինչպէս սիրահարը իր բուռն զգացմունքի յախուռն պոռթկումի ժամին կը նայէր իր սիրած էակին: Ու կ'ուզէր գուրգուրել, գրկել, համբուրել այս կանաչաւէտ հողը ու լուծուել նրա հետ: Սրտի անհուն գեղումից նա ծունկի եկաւ, գլխարկը հանեց, կողքը դրեց, երեսն ու միւրուքը քրսեց սառը կանաչներին, հոտոտում էր ու համբուրում,— անյաբօրէն բառեր էր ասում, որ ո՛չ աղօթք էին, ո՛չ օրհնութիւն, այլ ինչ որ տենդոտ, սիրազեղ զառանցանք, որ դնալով, գնալով փոխուեց հեկեկոցի: Նա նորից լացեց: Տարիներից ի վեր կուտակուած ցաւի, վիրաւորանքի, խեղճութեան արցունքն էր, որ հեղեղի պէս քանդում էր իր պատուարները ու դուրս թափւում՝ սրբելով հին անարգանքը:

Ու լաւ էին, լաւ էին այդ արցունքները:

Գէվօն վերկացաւ, աչքերը սրբեց, գլխարկը ծածկեց ու հանդարտ ու երջանիկ, քայլերն ուղղեց դէպի գիւղ:

Եւ գնում էր, որպէս գիւղի տէրը, հպարտ ու ինքնիշխան :
— Թաղե՛մ քո հարբեցող գլուխը, — ասաց նա, — աստուորի տէ՛րն ք...

Պօսքը Բնօին էր ուղղուած :

Քայլում էր ու ոտքերը թեթեւ էին, շարժումներն առոյգ . երիտասարդական մի նոր աւիւն էր խաղում երակներում . ասելու, խօսելու, խնդալու մի անհուն տենչ բռնել էր նրա համակ էութիւնը :

Հասաւ գիւղ : Ու առաջին անգամ իր կեանքում փոխանակ ուղղակի տուն գնալու ներս մտաւ գիւղամիջում տնկուած Կոլոտ Յակօի գինետունը :

— Բարի աջողում, Յա՛կօ ախպէր, — կանչեց նա սրտալի :

Տկճորի վրայ նստած Կոլոտ, հաստիկ, կարմրիկ մարդուկը շարժուեց, լիքը այտերը կծկուեցին լայն ժպիտի համար :

— Հայ դու հազար բարի, Գէվօ ապէր, ո՞ր խաչիցն է, ո՞ր քամին քչեց քեզ մեր կողմերը :

— Սուրբ Յակոբի քամին, Յակօ ախպէր, սուրբ Յակոբի քամին... Արտս կանաչել է... մէկ ջահելութեանը, մէկ ահելութեանը, — կոչեց ծերունին ու ձեռքի տակ ընկած առաջին դաւաթը մղեց դէպի Կոլոտ Յակոն :

— Լից էս անտէրը, լիքը լից, — ասաց :

Գաւաթը լցուեց թունդ օղիով . Գէվօն ձեռք առաւ ու մի թափով խմեց . դէմքը ծամածռեց անսովոր մարդու պէս, յօնքերը կիտեց, թեւով չրթունքները սրբեց ու դատարկ գաւաթը սեղանին դարկեց :

— Հը, անտէր մնաս . քո յօրինողին... Լի՛ց, մէկ էլ լի՛ց : Թորայ եմ արել անտէրը, ամա լի՛ց :

Գաւաթը նորից լցուեց ու վերստին դատարկուեց : Ծերունու գլուխը տաքացաւ, — աչքերը կարմրեցին ու վառուեցին բռուն կրակով :

— Դէհ, գրի՛ր, շան տղայ Յակօ, գրի՛ր էն քո անտէր դաւթարի մէջ, գրի՛ր... մինչեւ... հա՛, մինչեւ Ղէ-ղօի արտը հասնի : Ղէղօ՞... շա՛ն տղայ, էլի՞ Ղէղօ... Ձէ, չէ Ղէղօն մեռա՞ւ, մեռա՞ւ... հի, հի, հի... էս նրա հոգու համար եմ խմում : Լի՛ց, լի՛ց, էս անտէրը...

Ծերունին նորէն դէմ արեց գաւաթը . գաւաթը նորից լցուեց :

— Հա՛, սուրբ Յակոբը գիտե՞ս...

Կոլոտ Յակոն պատասխանի փոխարէն լայնաբերան ժպտաց :
— Ի՞նչ ես մոռութեւ ծամոռում, Հա՛յվան, սուրբ Յակոբը չգիտե՞ս...

— Գիտեմ, ապա, գիտեմ, Գէվօ ապէր, մեր Մասիսի սուրբ Յակոբը, — խօսեց այս անգամ Կոլոտ Յակոն միշտ ժպտալով :

— Հա՛, Մասիսի սուրբ Յակոբը, լաւ ասիր, խաչը վկայ, լաւ ասիր, արի՛ մի պաշէմ քեզ :

Ու ծերունին իր երկայն, չոր բազուկներէ մէջ առաւ գինեմ վաճառ մարդուկին :

— Հա՛, սուրբ Յակոբը երազիս եկաւ ու ասաց. «Փորիւր, Գէվօ, փո՛րիւր էս տեղը, իմ գործը չյաջողուեց, քոնը կը յաջողուի»... Ու փորեցի. դէ, յաջողուեց... Խմե՛նք Յակօ, խմե՛նք իմ արտի կենացը, իմ Զարդարի արտի կենացը :

Յակոն մի բաժակ ձեռք առաւ :

— Շնորհաւոր լինի արտդ, Գէվօ ապէր, մէկին հարիւր, մէկին հազար տայ :

— Բերան չէ, հօ, տաճար է, տաճար, կոչեց Գէվօն :

Բաժակները զարկուեցին, ու դատարկուեցին :

— Հա՛, սուրբ Յակոբի բանը չէլաւ, իմն էլաւ : Գիտե՛ս էլի, խեղճ հալիւորը ուզում էր բարձրանալ Մասիսի գլխին՝ Նոյի տապանը տեսնել... Հա՛, ցերեկը բարձրանում էր, գիշերը քունում ու առաւօտը նորից սարի տակն էր. հրեշտակը ցած էր բերում առաջուայ տեղը, — դէ՛ էս անիրաւ սարի գլուխը աղամորդու ոտք չպիտի կպչի... Աստծուց հրաման չկայ... Ու էսպէս հալիւորի բանը գլուխ չէկաւ, իմ բանը գլուխ էկաւ, հի, հի, հի, հի...

Ներս մտաւ գինետունը գլիր Հայրօն, իր փոքրիկ իծի միւրուքը ցցած, մորթէ ահագին փափախը մինչեւ աչքերը քաշած ու մահակը ձեռքին :

— Վահ, Գէվօ ապէր... դո՞ւ էստեղ, — բացականչեց նա :

— Սուրբ Յակոբի նաղլն էի անում, Հա՛յրօ : Լից, Յակօ, լից Հայրօի թասը. խմե՛նք սուրբ Յակոբի կենացը : Հայրօ, երազիս եկաւ սուրբը... արտս բուսաւ...

Հայրօն հասկացաւ. լուռ խմեց իր գաւաթը կասկածելի ժպտով ծերունուն նայելով :

— Քանի՞ օրաւար է արտդ, Գէվօ՛ ապէր, — ասաց նա :

Հարցը չար էր : Նա լաւ գիտէր, որ Գէվօի արտը հազիւ կէս

օրավար է : Հարուածն այնքան զգալի էր , որ հակառակ իր հար-
բած վիճակին , ծերունին ցնցուեց ու ծառացաւ :

— Գլիւր Հայրօ ,— ճշաց նա ,— արտս սրտիս չափ մեծ է , իսկ
սիրտս... հա , սիրտս հարիւր օրավար է , հարիւր օրավա՛ր...

Երեկոյ էր արդէն , երբ Կոլոտ Յակոն իր դաւթարում նշա-
նակում էր Գէվօի խմածն ու չխմածը , իսկ ծերունին՝ օրօրուե-
լով փողոցներում՝ տուն էր գնում : Անցորդները կանգնում ,
զարմանքով նայում էին Գէվօին . մինչեւ այդ նրան ոչ ոք հար-
բած չէր տեսել .

Գէվօն գնում էր ու ինքն իրան խօսում .

— Սուրբ Յակոբին ուխտ արեցի... Ղէդօն մեռա՛ւ... Հոգու
համար խմեցինք... Աստուած հոգին լուսաւորի , հի , հի , հի...
Սիրտս հարիւր օրավար է... գլիւր Հա՛յրօ...

— Վահ , վահ , էս ինչ չուտ... ես քեզ չհասայ , դու ինձ հա-
սար , հալիւր... հի , հի , հի...

Բնօն էր . քելեխ ուտելուց էր գալիս՝ հարբած ու ձեռքին
պինդ սղմած մի կաւէ աման գինով լի :

— Քո հալին վայել ճամբան գտար , Գէվօ ապէր... Խմի՛ր ,
խմի՛ր... կորեկի արտը ինչքան բարձր լինի , չի կարող լորին
ծածկել բազէի աչքից :... Խմի՛ր , խմի՛ր... Գայլի ու գառան
հէքիաթը ո՛չ սկիզբ ունի , ոչ վերջ : Խմի՛ր , խմի՛ր... մի՛շտ խմի՛ր .
գայլ ու գառ , լոր ու բազէ , էլած չէլած մէկ հաչիւ է... ցորեն
չը լինի՝ կորեկ կը լինի , կորեկ չլինի՝ քար կըծիր ու խմի՛ր...

Գէվօն կանգնած նախ նայում էր անտարբեր , ապա կամաց
կամաց , ասես ըմբռնելով Բնօի խօսքերի բուն իմաստը , կաս-
կարմիր կտրեց ու բարձրաձայն ճշաց .

— Յիմա՛ր , անասուն... ապա ա՛րտս , ապա փափա՞խը տը-
ղամարդի...

— Քո արտը , հի , հի , հի , քանի՞ օրավար է...

Դարձեալ այս չար հարցը , որ նշտրակի պէս ծերունիի սիրտն
էր մխւում... Ու նա ճշաց ցասումով :

— Սրտի՛ս չափ , սրտի՛ս չափ , հայվան...

Եւ ասես մտրակի հարուածից զգաստացած , ծերունին Թո-
ղեց Բնօին ու երերուն քայլուածքով տուն գնաց : Դրան առջեւ
տրամադրութիւնը նորից բարձրացաւ :

— Զարդար ջան ,— կանչեց նա ուրախաձայն ,— լէ լէ ասա ,
քո արտի լէ լէ...

Եւ առանց սպասելու աղջկայ սլատասխանին, ինքն սկսեց ծեր խռպոտ ձայնով մըմռալ քթի տակ. «Լէ լէ, ջան լէ լէ, ջան լէ լէ...»

Ալմաստը յուզմունքից խնդաց ու լացեց միաժամանակ:

V

Դարձեալ ամառ էր, Արարատեան դաշտի կախարդիչ ամառը, երբ արեւի բարկ շողերը վերից եւ սեւ, բեղուն հողը վարից ոսկի են ժայթքում, դաշտերն ասես լողում են ոսկու մէջ եւ մըթնոլորտը ոսկու շողերով է ծփծփում:

Արարատեան դաշտի ոսկէ ամառը... Ու կրակ է այդ ամառը, մի վիթխարի բոցավառ հնոց, որի մէջ աշխատանքը տնջում է ու ժպտում, եռում է ու հեւում արեւի բոցերը խմելով:

Դարձեալ հունձ էր, Արարատեան աշխարհի հրա՛ջք հունձը...

Երկնքից արեւի ցոլքերի հետ կրակ էր մաղւում. ու քրտնաթոր հնձուորները՝ երակների մէջ կրակ, ճակատները հողագոյն, չարան չարան չարժում էին մանգաղները:

Տա՛ք էր, տա՛ք...

Հնձուորների առաւօտուն սկսած երգերը ճաշին մօտ մեռնում էին կամ դառնում թաւ տնջոց: Երգը մնում էր ճպուռներին ու ծղրիղներին, որոնց չոր, անճար ճոռոցը մանգաղին սպասող հասած արտերի աղերսն էր ասես:

Եւ հարիւրաւոր մանգաղներ զոնգում էին չէկ արտերի ոսկէ ծովի մէջ: Հնձուորների ոտքերի տակից թանձրամարմին, մոխրագոյն լորերը վախլուկ, ծանր փռոցով խողաններից խուճապով ու սուլոցով թռչում անցում են դէպի կանաչաւուն առւոյտներն ու բանջարանոցները: Որանք էր փռւում են խողանների մէջ, դէզերը բարձրանում: Արդէն առաջին սայլերը՝ ցորենով բարձած՝ անցան դաշտերի փոշոտ ճամբաներով: Լծուած գոմշուկները փնչացնում են շոգի ձեռքից: Կալերում կենդանութիւն է սկըւում, եւ հնձած ցորենի բուրմունքը բռնում է դաշտ, կալ ու բընակութիւն:

Գէվօի առաջին հունձն էր այն տարին:

Առաւօտեան նա շատ վաղ զարթնեց: Յուզուած էր, երկիւղած ու հանդիսաւոր տրամադրութեան մէջ:

Իշուկը առաջ արած՝ ամբողջ ընտանիքը վաղ առաւօտից չտապեց դէպի արտը:

Եւ Գէվօի փոքրիկ արտը շատ հեռուից երեւում էր դաշտերում, որպէս սիրուն ծաղկանոց: Արտի կեդրոնը բռնում էր ցորենը. չորս կողմից՝ մարգերում բարձրանում էր լայնատերեւ, հաստացողուն, կապտաւուն ձիթաբոյսը. մէջ ընդ մէջ նոյնքան բարձր ու նազելի արեւածաղիկը, որ ամրան սկզբից իր կոլոր, չիկահեր գլուխը դարձնում էր արեւին, ժպտում նրա ոսկի ցոլքերին մինչեւ մայրամուտ, ու գիշերները դողդողում հովերի առաջ, սպասելով նոր արեւծաղին: Քանի մը հոտաւէտ կանեփներ ու եգիպտացորեն փարում էին արեւածաղիկների հետ, ու այս կանաչ ու ծաղկուն շղթան եղերում էր փոքրիկ արտը:

Արտի կողքին փոքրիկ քօլիկն էր բարձրանում, երեք ցածրիկ պատերով ու առջեւը բաց, վրան ճիւղերով ու խոտերով ծածկուած, որ հաճելի ստուեր էր անում: Քօլիկի կողքին արդէն բարձրացել էին երկու մատաղ ուռիներ, որոնք օրօրում էին իրենց լալկան ճիւղերը. ու նրանց տակ էր հաւուզը, այն փոքրիկ փոսը, ուր ջուրը լցւում էր, սառում ու զովալւում խմելու համար:

Արտի կեդրոնում մարդակերպ խրտուիլաին էր ցցուած, որ օրն ի բուն թեւերն էր օրօրում հովերի առաջ ու թռչուններին հալածում:

Գէվօն, իր կիներն ու աղջիկը գարնան սկզբից մինչեւ հունձը ամենօրեայ անդադրում, դաժան աշխատանքով էին ստեղծել այս սիրուն արտը, որ ահա սպասում էր մանդաղին:

Եւ այն տարին Գէվօն արտից դուրս այլ վաստակ չունէր: Փոքրիկ ընտանիքը հասաւ արտին: Արեւը նոր էր բարձրանում:

Գէվօն մանդաղը ուսից ցած բերեց, «Օրհնեա՛լ է Աստուած» կանչեց ու հունձն սկսեց:

Գէվօն հնձում էր, աղջիկը հաւաքում, իսկ կինը խուրճերը կապում: Հնձեց մինչեւ կէսօր, հնձեց ե՛ւ կէսօրից յետոյ, ու առեւը հազիւ թեքուել սկսեց, երբ հունձը վերջացաւ:

Այնպէս փո՛քր էր այն արտը...

Եւ երեքով միասին, երեք անգամ ուշի ուշով համարեցին խուրճերը, — ուղիղ քառասուն երկու խուրճ...

Գէվօն յիշեց գղեր Հայրօի ու Բնօի չար հարցը.

— Քանի՞ օրավար է:

Յիշեց եւ շտապեց մտքից վանել այդ անհաճոյ յուշը:

— Փոքր է, այո, բայց իմ ցանքն է, իմ հունձը, — մտմտում էր նա:

Կալն սկսուեց : Գէվօն ցորենի խուրձերը փռեց , հէշան արեց , կամը կապեց իշուկի յետեւից ,— Զարդարը վրան կանգնեց ճիւղոտը ձեռքին : Եւ ամբողջ երկու շաբաթ բոլոր միւս կալուորներինց աւելի աղմկողն ու իրարանցում ձգողը Գէվօն էր իր փոքրիկ կալով , իր փոքրիկ հէշանով , իր մի հատիկ կամով : Ու մնացած կալուորների զուարճութեան ու կատակների նիւթ էր Գէվօնի կալը :

Վերջապէս , ցորենը կալսուեց , թեղ դարձաւ , շատ փոքրիկ թեղ : Հովը փչեց . Գէվօն յարդը քամուն տուեց , ու ցորենի սիրուն չեղջը բարձրացաւ կալի մէջ :

Գիւղատիրոջ մարդն եկաւ պարկն ուսին ու տասանորդն ուղեց :

— Արդար է ,— ասաց Գէվօն , ցորենը չափելով ու նրա պարկը լցնելով :

Շեղջը զգալապէս նուազեց :

Երեցփոխն եկաւ ժամի բաժինը տարաւ : Ապա ջրբաժանն ու գդիրը եկան , յետոյ դաշտերի պահապանը եւ իւրաքանչիւրն իր բաժինը տարաւ ցորենի չեղջից :

— Արդար է ,— նորից կրկնեց Գէվօն :

Բայց այս անգամ ցորենի փոքրիկ չեղջն այնպէս նուազեց , որ կինը անհանգստութիւնը ծածկել չկարողացաւ :

— Տակը բան չմնաց , ա՛յ մարդ ,— վշիշաց Ալմաստը :

— Աստուած ողորմած է , ա՛յ կնիկ . անդ ու անդաստանի , կալ ու կուտի տէր ենք , ժամ ու ժամհար , ջրբաժան ու պահապան իրենց փայ ու բաժինը որ չունենան , բերքը հալալ չի լինի...

Ասաց այս բոլորը Գէվօն կնկան սփոփելու համար եւ նորից միտքն ընկաւ Հայրօի , Բնօի չար հարցը .

— Քանի՞ օրավար է արտդ...

— Կնիկ , մարդու սիրտը պէտք է լին լինի ,— աւելացրեց Գէվօն , բայց իրօք մտովի նա պատասխանում էր իր միտքը ծուռատող այն չար հարցին :

Նորից յարդարեց ցորենի չեղջը , պատրաստուում էր իր պարկերն ածել , երբ յայտնուեց քահանան :

— Բարի ողջո՞յն , Գէվօ , օրհնեա՛լ լինի նոր անդաստանդ : Օրհնելու եմ եկած առաջին բերքը :

— Օրհնի , ապա , հա՛յր ջան , օրհնի՛ , աջիդ մեռնիմ :

Քահանան օրհնեց, եւ տիրացուն քահանայի բաժինը պարկի մէջ լցրեց, ու հեռացաւ:

Գէվօն այժմ կանգնած էր կալի մէջտեղը. առջեւը՝ հազիւ մի պարկ ցորեն ողջ ձմրան համար...

Վրայ հասաւ Կոլոտ Յակոն, գինետան տէրը, կոլոր, ժըպտուն ու վերջին պարկն էլ նա կիսեց:

Եւ այն գիշեր Ալմաստը շատ վշվճաց:

— Դառն դատինք, դատարկ նստանք:

— Սիրտդ լէ՛ն պահիր, այ կնիկ, Աստուած ողորմած է... Արտը կայ, եկող տարի բերքն աւելի առատ կը լինի... Ձէ՞ արտի տէր ենք... Անհող մեռել չենք լինի...

Կալ ու կուտը վերջացաւ:

Դարձեալ աշուն էր. դարձեալ չուող կռունկները մեղամաղձիկ կռռում էին երկնքում: Դաշտերը մերկացել էին. Գէվօն տափը ցանուած չէր: Սերմացու չէր մնացել: Մարդակերպ խրտուիւլակը շարունակում էր ցուրտ հովերի առաջ թափահարել իր թեւերը, թռչուններ քշել, երբ ոչ արտ կար, ոչ թռչուն:

Գիւղի փողոցներում գլխիւր Հայրօն, միրուքը ցից, փափախը մինչեւ ականջները քաշած՝ ու մահակը գետին դարկելով աշնան հարկն էր կանչում: Արտի տէր էր Գէվօն, ու գիւղի կօռ ու բէգեառը, հարկն ու թովզին մէջքին էր եկել:

Աշնան հարկը ... ո՞րտեղից:

Դաշտում մոռացուած խրտուիւլակն էր հովերի առաջ յուսահատօրէն օրօրում. տանը ունեցած չունեցածը ողորմելի իշուկն էր:

Գլխիւր Հայրօն եկաւ, գնաց, Գէվօնի գիւղամէջ տարան: Ռէսը ծանր, նախատական խօսքեր ասաց, սպառնաց, թէ իշուկը աճուրդի կը հանի, եթէ շուտով տէրութեան հարկը չվճարի:

— Կրակ էլաւ էս արտը մեր ջանին, — վշվճում էր կինը:

— Կնկայ մազն է երկար, խելքը կարճ կը լինի, — պատասխանում էր Գէվօն կնոջ բոլոր տրտունջներին:

Գլխիւր Հայրօն նորից գնաց. եկաւ. ի վերջոյ Գէվօն իշուկը քաշեցին գիւղամէջ:

Կինն ու աղջիկը ողբ ու կոծ արին. իշուկի յետեւից դուրս եկան, քայլեցին դէպի գիւղամէջ: Գէվօն սաստեց, յետ դարձրեց, ու ինքը մենակ գնաց ամբոխի առաջ ցցուեց:

Պետական հարկը վճարելու համար իշուկը պիտի ծախուէր անուրդով, իր տրտում, իր խղճուկ էչը: Կենդանին կանգնած էր աւելի տրտում, քան երբեք, ականջները աւելի կարճ, դունչը քաշ՝ մինչեւ գետին. կանգնած էր ու լուռ, ասես խոկում էր իր բախտի վրայ: Գէվօն ցցուած էր նրա կողքին, հայեացքը դէպի հեռու, դէպի դաշտ, դէմքը դունատ: Միւրուքի ցնցումներից երևում էր, թէ ինչպէս դողդողում է վարի ծնօտը: Պօսք ունէր ասելու, ու շրթունքներից դուրս էէր գալիս:

— Ա՛ խալիս... ախր...

— Ի՞նչ ախր, — ընդհատեց ուսը խստութեամբ, — տէրութեան հարկը՝ Աստուած վար գայ երկնից՝ ջնջել էի կարող: Թէ վճարել անկարող ես, արտից ձեռք քաշիր. ով որ մշակի էն կտոր հողը, հարկը նա կը տայ: Թէ է՛չ՝ ուզում ես արտդ պահել, թո՛ղ էս անասունը ծախուի, պատիւդ ազատուի: Կամ էչը, կամ արտը, դու գիտես, — վերջացրեց իր խօսքը ուսը սպառնական շեշտով:

Լռութիւն տիրեց:

Գէվօն միւրուքն աւելի ուժեղօրէն դողդողաց — ու նա շըրթունքներն իրար էր սղմում չճշալու համար:

«Կամ էչը, կամ արտը», սարսափելի բառերը զրնգում էին ականջներում, ու ապա փոխում անորոշ խլացուցիչ ղժժոցի, որ արձագանգում էր իր գանգի մէջ ինչպէս փոթորկի ոլորտ:

Քար լռութիւնը շարունակում էր:

Սմէնքի հայեացքը դարձած էր դէպի այդ դունատ դողդողուն ծերունին, որ յամառաբար լռում էր եւ որ ոչ ոքի էէր նայում, ասես վերացած էր մի այլ աշխարհ:

— Ա՛ խալիս, — ընդհատեց լռութիւնը ուսը, — ա՛ խալիս, ձեզնից ո՞վ կը վճարի Գէվօնի հարկը ու կը վերցնի նրա արտը:

— Ե՛ս, ձայն տուեց մէկը ամբօխի միջից:

Բոլոր հայեացքները այն կողմը դարձան:

Կոլոտ Յակոն էր:

— Ես էլ, — լսուեց մի այլ ձայն:

Բեղլու Սաքօն էր:

Գէվօն դարձեալ լռեց, ու ասես չլսեց ձայները:

Նրա ականջներում նոյն խօսքերն էին ղժժում.

«Կամ արտը, կամ էչը...»

Էչը, այս իր կեանքի հաւատարիմ բախտակիցը, այս բարի,

այս չարչրկուած կենդանի՞ն, յետոյ՝ արտը, արեւածաղիկները, անուշաւետ կանեփը, Զարդարը, իր երգ ու լէլէներով, իր արտը, իր պատի՛ւը... իր արունքրտի՞նքը, իր փափախը:

Սարսափելի՞ երկընտրանք:

Արցունքները խեղդում էին կոկորդը: Գէվօն զսպում էր: Ուխտել էր լաց չլինել այս անկարեկիր ամբոխի առաջ, այս ժպտուն, չարախնդաց աչքերի, որոնք չորս կողմից իրեն էին ուղղուած:

— Ա՛խ խալիս... ա՛խ խալիս...

Ուզում էր ասել՝ «ա՛խ խալիս, ախր հայ քրիստոնեայ էք. Աստուած ունէք. նայեցէ՛ք, ծեր, չունեւոր մարդ եմ, սեւ օրով մի փոքրիկ արտ եմ շինել, ծերութեանս նեցուկ, զաւակիս սիւրճի փանք. մէկն ու մէկը ձեռք բռնեցէք, էս հարկը տուէք, յետոյ կը վճարեմ, հոգուս պարտքը լինի: Ինչի՛ էք ուզում զրկել ինձ իմ արտից, կամ էս միակ բեռնակրից»:

Ուզում էր ասել այս բոլորը, բայց միւրուքը նորից թափով դողդողաց, ձայնը կերկերաց, նա կուլ տուեց արցունքը, ու պաղատանքի խօսքերը ատամների տակ փչրեց. անողորմ գիւղին նա էէր խնդրի:

Ուէսի համբերութիւնը հատաւ.

— Ի՞նչ ես իծի պէս մկկում, — ճչաց ոէսը ճիպտոր թափ տալով. էս սհաթին թիկունքիդ կաշին կը հանեմ: Նոքար մարդ ես, դու ո՞ւր՝ արտն ո՞ւր, ա՛յ տլուղ Ղէղօ, վազ արի արտից ու էչդ առ ուղ եղիր մէջտեղից:

Վիրաւորանքը անասելի էր:

«Ղէ-ղօ... տլուղ Ղէ-ղօ՛...». հրապարակով, այս վատ ամբոխի առաջ: Ուրեմն Ղէ-ղօն չէր մեռել... Պատրանք էր բոլորը ե՛ւ արտ, ե՛ւ հունձ, ե՛ւ պատիւ, բոլո՛րը մի անողորմ պատրանք, որ ցնդւում էր շամանդաղի պէս: Ու հոգին թունդ ելաւ ոէսի առնարգանքից: Շիկացած երկաթով ասես սիրտը վառեցին: Կ՛ուղէր այժմ ճշալ, մի զարհուրելի, խորտակիչ խօսք ասել. կ՛ուղէր վառել այս գիւղը, այս ոէսի մէջքը փչրել, այս բազմութիւնը խաղողի ողկոյզների պէս ոտների տակ ճմլել. կ՛ուղէր... եւ անդօր էր: Կանգնած տեղը երերաց, գլուխը պահ մի քաշ ընկաւ կրծքին ու մնաց անշարժ, լուռ:

Բաղմուժիւնը նայում էր ու սպասում :

Ու յանկարծ ծերունին մի յետին թափով յետ ձգեց իր ալե-
ղարդ գլուխը, ծառացաւ իր ամբողջ պարթեւ հասակով, աչքերը
փայլատակեցին անասելի բոցով, ու նա ճչաց ահագին ձայնով .

— Աղքատ եմ ու մշակ, ոէ'ս, հա, շատ աղքատ, բայց քո
հացը չեմ կերել, ոէ'ս... Ոչ ոքի տուն չեմ քանդել, ոէ'ս... Մը-
շակ եմ ու աղքատ, ուրիշի քրտինքով չեմ ապրել, ոէ'ս . վաստակ
եմ արել, արդար վաստակ . արտի տէր եմ, ճակատիս քրտինքով
հողն եմ թրջել . հողիս եմ դրել այնտեղ, ոէ'ս, սի'րտս, սի'րտս .
չեմ տայ ձեզ արտը... էջը ձեզ, ծախեցէք, քե'զ ոէ'ս, ծախիւր է-
ջը, արտը չեմ տայ, չեմ տայ... Գնա խեղճ անասուն, — դար-
ձաւ նա էշին, — դնա', դուն էլ արտին մատաղ, դնա', դնա',
գնա'...

Ու Գէվօն երեսը դարձրեց էշից ու բաղմուժիւնից ու շտապ
քայլերով հեռացաւ :

Լուսիւն տիրեց : Ամբոխը նախ քարացաւ, ապա յանկարծ
յիմարական հոհոց բարձրացաւ :

Գէվօն յետ նայեց ատամների կրճտոցով :

— Կռապաշտնե'ր, անաստուածնե'ր, — մոնչաց նա :

Գէվօն էջը ծախեցին :

Ու այն գիշեր ծերունին երկար սփոփում էր լացող կնոջը :
Սրտի ապագան էր պարզում սիրուն հեռանկարներով, յոյսերով :
Գարնանը բամբակ կը ցանի, — ասում էր, — ամէն հոգսերը կը
հոգայ :

«Քանի՞ օրավար է», — չնջում էր մի ձայն ականջին :

— Սիրտդ լէն պահիր, ա'յ կնիկ, Աստուած ողորմած է :

Կինն ու աղջիկը քնեցին : Ծերունին դեռ երկար անքուն էր,
փոքրիկ, տրտում իշուկի պատկերն աչքի առաջ : Գիւղում երթե-
ւեկը դադարեց, աղմուկը լռեց : Ուշ գիշեր էր : Նա կամացուկ
դուրս սողաց իր անկողնից, գնաց դէպի իշուկի մսուրը, ծեր
գլուխը քաշ ընկաւ վշտից ու դառն դառն հեծկտաց :

Նա երկար լալիս էր անմխիթար, արցունքները հոսում էին
ու թրջում միւրուքը, կուրծքը, ու ծեր գլուխը շարունակում էր
անյոյս դողդողալ իշուկի անտէր մնացած մսուրի վրայ :

— Տէ՛ր, Տէ՛ր, վշվշտամ էր նա, կամ ամէն ինչ սրտին թող
էս վէրան աշխարհում, կամ սիրտը վերցրու, որ էլ չմղկտայ:

Դրսից լսուեց Բնօի ձայնը.

— Աստուորի վերջը փուչ է, աշխարհի հիմքը՝ ծուռ... Ա-
ղամորդին էլած չէլած, մէկ հաշիւ է...

Գէվօն չէր լսում, նա հեծեծում էր սիրտը բռնած: Եւ միայն
խաւար գիշերը տեսաւ, թէ ի՞նչպէս գիտէ արտասուել միշտ ժըպ-
տադէմ, ծերուկ Գէվօն:

ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ

Գոհարներ Հայ Գրականության (Պ. Յովնանեանի հետ միասին)	1.50
Գրական Դէմքեր	1.50
Նշանաւոր Օրերներ	1.00

